सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

Vol. XXXIII No. 2

September, 2009

डॉ. ए. के. झा, (भा.व.से.), आयुक्त, हे डॉ. पी. के. शिवनंदन, (भा.प्र.से.) सेवानिवृत्त, अध्यक्ष, अनुसूचित जाती जमाती आयोग, केरळ राज्य यांना संग्रहालयाची माहिती देताना

सत्यमेव जयते

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol.XXXIII No. 2 September, 2009

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol. XXXIII No. 2 September,2009
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd.No.RN-37438-79

CONTENTS

		Page No.
	Editorial	
1.	Spatio-Temporal Patterns of Tribal Literacy in Dhule and Nandurbar Districts of Maharashtra: A Geographical Analysis **- K. C. Ramotra, S. K. Vadiyar & Y.S.Mote**	1-11
2.	Tribal Education in India with reference to Maharashtra **- Shri.G.D.Kharat**	12-20
3.	A Glimpse into the facilities in hostels for Tribal students – a case study of Pune **- Nimisha Jha,**	21-24
4.	न्यायाची अपेक्षा करताना **-श्री. डी.आर.चौधरी**	25-27
5.	नाशिक जिल्हयातील आदिवासी विकासात बायएफ मित्र या नात्याने स्वयंसेवी संस्थेचे योगदान **- प्रा.सुनिल पं.उगले** **- डॉ.डी.आर.बच्छाव**	28-37
6.	यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींचे सामाजिक व आर्थिक संघटन **- प्रा. डॉ.योगेश दा.उगले**	38-53

Chief Editor — **Dr. A.K.Jha, IFS**
Commissioner

Editorial Board — **D. R. Parihar. IFS**
Joint Director
Dr.Robin D.Tribhuwan
Museum Curator
Smt. V.K.Kulkarni
Assistant Librarian

Publisher — **Commissioner,**
Tribal Research & Training Institute,
Pune-411 001

Printer — **Manager**
Photozinco Government Press, Pune,

7.	कोकणा आदिवासींच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनातील परिवर्तन- एक मागोवा- **- प्रा.आर.एस.शिरसाठ**	**54-64**
8.	१८५७ च्या उठावातील आदिवासी समूहांचा सहभाग **- पांडुरंग भोये**	**65-74**
9.	आदिवासी विकास व स्वयंसेवी संस्था **प्रा.सुनिल पं.उगले** **डॉ.डी.आर.बच्छाव**	**75-84**
10	वृत्तविशेष	**85**
11	विक्रीची प्रकाशने	**86**

EDITORIAL

This Bulletin comprises of two sections. In the English section there are three articles. In the Marathi section, there are six articles & notes.

The views expressed, facts and data mentioned therein by various authors are their own and it may not be concluded that the Tribal Research & Training Institute agrees with their ideas, facts & data.

(Dr.Arvind Kumar Jha)
Commissioner,
Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State

Spatio-Temporal Patterns of Tribal Literacy in Dhule and Nandurbar Districts of Maharashtra: A Geographical Analysis

*K. C. Ramotra** S. K. Vadiyar, **** Y.S.Mote

ABSTRACT:

The present paper, based on 1991 and 2001 census data, intends to analyze the spatio-temporal patterns of tribal literacy in the study area comprising Dhule and Nandurbar districts located in the north-western part of Maharashtra State. It is also attempted to look into the male-female disparity in tribal literacy and between tribals and non-tribals by employing Sopher's disparity index modified by Kundu and Rao (1983). It is found that the tribal literacy has increased from 23.59% in 1991 to 43.55% in 2001. The literacy ranges from a minimum of 12.79% in Akrani tahsil to a maximum of 30.37% in Sindhkheda tahsil in 1991, and in 2001 the minimum and maximum literacy rates were 37.49% and 50.27% in Akkalkuwa and Sindhkheda tahsils respectively. The disparities in tribal literacy between male and females in 1991 and in 2001 as well as between tribal and non-tribals have declined but still there are wide gaps. The northern part of the study area is comparatively much behind than the southern part in terms of tribal literacy, which needs to be addressed so as to improve their social and economic status.

Introduction

Education plays a vital role in the process of development of human resource. In this context literacy is an important indicator of development of tribal population. India has the largest concentration of tribal population in Asia and second largest in the world as a whole (Upreti, 2007). The word 'Tribe' denotes a group of people living in primitive or barbarous conditions. It is a social group with territorial affiliation of function (Tribal Research Bulletin, 1998). They have a

* Professor & Head, Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur. ** Lecturer in Selection Grade, Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur. *** Ph. D Research Student, Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur.

head man or a chief who controls the activities of the group. Tribals have several sub-groups, all of them together form as 'tribal society'. In the tribal societies the relations of a production are homogeneous, mostly the specialization is absent and having under-developed economy. They are indigenous or not, but they are the earliest settlers of India. Since they are older settlers and living in forest known as Vanyajati, Vanvasi, Pahari, Adivasi, Anusuchit Jati, Anusuchit Jamati, etc. in Indian language. The scheduled tribes in India are generally considered to be 'Adivasis' meaning indigenous people or original inhabitants of the country.

In Maharashtra concentration of tribal population is mostly confined to north-eastern and north western parts. In the north-western part of the state particularly Thane, Nashik, Dhule and Nandurbar where there are more than 63 per cent of the tribal population in the state.

In Maharashtra the highest concentration of tribal population is in Nandurbar (65.53%) district followed by Gadchiroli (38.31%) and Dhule (25.97%) in 2001.

Literacy and educational attainment is the most potent weapon of social change without which no society can break the shekels of backwardness. It is also reliable index of socio-economic development and an important precondition for rural development (Ramotra, 2008)

Literacy and education play crucial roles in the social and political life of a nation and are viewed as factors eminently suited to bring about social change, economic growth, political development and modernization in a given society and also important in tribal development. Literacy is considered as one of the key indicators of human resource development of tribal without which their living conditions can not be improved.

The over all literacy rate of India has been sharply increasing due to various government policy programmes. The literacy rate of our country has increased from 51.2 % in 1991 to 65.4 % in 2001 and it is expected that due to such developmental programmes the tribal communities should have also been benefited.

Present paper intends to assess the spatio-temporal patterns of literacy and male-female disparity among the scheduled tribes at taluka level in Dhule and Nandurbar districts (1991-2001).

Objective

1. To assess the spatio-temporal patterns of literacy and male-female disparity among the scheduled tribes at taluka level in Dhule and Nandurbar districts 1991-2001.

Study Area

Dhule and Nandurbar tribal districts are undertaken as the area for present study in Maharashtra which lies between 20°47' and 22°03' north latitude and 73° 47' and 75° 11' east longitude. The study area is highly concentrated with tribal population in the state. Dhule and Nandurbar formerly known as West Khandesh region. It is surrounded by Madhya Pradesh state to its north, Jalgaon district to its east, Nashik district to its south and Gujarat state to its west.

The Dhule district was bifurcated on 1st July 1998 into two separate districts now known as Dhule and Nandurbar.

The district Dhule is having an area of 8061 km which is further divided into four tahsils such as Sakari, Sindkheda, Shirpur and Dhule. Nandurbar district occupies an area 5055 km^2 and comprises 6 tahsils such as Akkalkuwa, Akrani, Talode, Shahade, Nandubar and Nawapur.

Database and Methodology

The present paper intends to assess to spatio-temporal patterns of tribal literacy and male-female disparity among them at taluka level in Dhule and Nandurbar districts in 1991 and 2001. It is based on the secondary source of data mainly collected from the Census of India district handbooks.

Literacy is computed for the population above 6. To measure the male-female disparity in literacy, Sopher's Disparity Index modified by Kundu and Rao (1983) is employed.

Ds = log (X2 / X1) + log (100 - X1) / (100 - X2) ... (I)

Kundu and Rao's modified disparity index formula, as follows:

Ds = log (X2 / X1) + log (200 - X1) / (200 – X2) ... (II)

In the present study X2 is considered for male and non-tribal, and X1 for female and tribal literacy rates.

Review of Literature

Ahmad (1982) examined the inter district inequalities in literacy of tribal population of Bihar. **Kundu and Rao (1983)** made a comparative study of the nature and pattern of inequality in literacy among different segments of population at the state level. **Ahmad and Nuna (1986)** studied inter-regional

R-377
2

disparity in literacy (1971) in Maharashtra. According to them, the iniquitous development of literacy among the scheduled castes, scheduled tribes and non-scheduled tribes/castes populations on the one hand and among the male-female and rural-urban components of these populations on the other, raises a number of issues. **Aggarwal and Murlidhar (1986)** studied disparity in literacy between scheduled caste and non-scheduled caste populations in Maharashtra and concluded disparities become more and sharper as one moved from the urban to rural areas; within the rural areas, to rural female and within the rural female to rural scheduled caste females. **Ramotra (1990)** has studies some aspects of tribal literacy in Maharashtra - A Geographical Perspective. **Devi (1996)** studied district wise disparity in literacy of Orissa at three points of time, (i.e. 1971, 1981 and 1991). According to this study the disparity in education exits with in the districts. **Mohapatra and Bighnaraj (2004)** made an analysis of the disparity in literacy, its various ramifications as concerned with the gender divide and the tribal/non-tribal aspects of the educational status of people, reflected in their productivity and earning potential as well as the levels of welfare and socio-economic status achieved on the basis of educational attainment. They examined the literacy situation in the state focusing on the structural and spatial disparities in literacy in the north-eastern state of Meghalaya adopting development blocks as the unit of study. **Rao and Rambabu (2004)** have analyzed primary data on inter tribe variation in literacy levels in Srikakulam district. **Murthy and Rao (2004)** also have analyzed primary data on dropout in primary education among tribals in Viziangaram district. **Barthwal and Tripti (2006)** have studied the relationship between adult literacy and human development.

Tribal Literacy

Literacy is an important tool for communication, learning and information, thus literacy is a virtual pre-condition for individual and national development. Such an important aspect of human development cannot be neglected. Hence efforts have taken in the recent years to attain the objective of education to all (Krishna, 2004).

According to the census of India 2001, a person who can both read and write with understanding in any language is to be taken as literate. Literacy reflects the socio-economic and cultural set-up of a nation, ethnic group or community. The main advantage of literacy is that it provides relatively more opportunities of employment.

At the national level the literacy rate of scheduled tribe population is 47.08% which is very low as compared to the literacy rate among the scheduled castes (54.32%) and of the total population (64.36%) in 2001.

The tribal literacy in Maharashtra has increased from 36.77 per cent in 1991 to 55.20 per cent in 2001. It indicates that the tribal literacy has increased by more than 18 per cent during the last decade. The literacy in general in the state has gone up to 77 per cent for the state of Maharashtra in 2001. It is inferred here that tribals are much backward in the forward state, as compared to the general population in the state. It needs immediate attention to look into the problems and reasons for the low level of literacy among the tribals especially in Dhule and Nandurbar districts of the state of Maharashtra.

Tribal Literacy in Dhule and Nandurbar District, 1991

It is observed form the map (fig. 2 and Table 1) that the literacy rate in 1991 varied from a minimum of 12.79 % in Akrani tahsil of Nandurbar district to a maximum of 30.73 % in Sindhkheda tahsil of Dhule district which vindicates wide tahsil level disparity.

There were as many as two tahsils for instance, Akrani (12.79%) and Shirpur (18.69%), which were having less than 20% literates. On the other hand Akkalkuwa (20.24%), Shahade (20.81%) and Sakari (24.15%) were having 20% to 25% literacy rate. In four tahsils viz. Nawapur, Talode, Nandurbar and Dhule literacy varied from 25% to 30%.

Male-Female Literacy, 1991

In Indian society it is the male literacy rate, which is generally higher than the female literacy rate both in rural and urban areas. From the Table 1 & Fig 3 it is observed that the minimum male literacy was in Akrani tahsil (18.88%) and maximum in Sindhkheda tahsil (44.03%) in study area. It is noted here in each tahsil of Dhule and Nandurbar districts, the male literacy was much higher than the female.

It is very surprising to note that the female literacy rate varies from a minimum of 6.68% in Akrani tahsil to a maximum of 17.23% in Sindhkheda tahsil. Even at district level the female tribal literacy in 1991 was as low as 13.36% in the area under study against 33.74% of male literacy. It is indicating very explicitly that there are very sharp disparities between male and female literacy attainment both at tahsil and district levels.

Male-Female Disparity in Dhule and Nandurbar Districts, 1991

The male-female disparity in the study area is very high as the disparity index is as high as 0.45 (Table 1). It is found that Akkalkuwa (0.38) and Nawapur (0.39) tahsils were with less than 0.40 disparity index in the entire area under study. There are only two tahsils viz. Sakari, and Nandurbar in 0.40 to 0.45 and four tahsils viz. Talode, Dhule, Akrani and Sindhkheda in 0.45-0.50 categories of disparity index. Shirpur and Shahade tahsils are above 0.50 male-female disparity index in the study area.

Table 1

Tribal Literacy Rate and Male Female Disparity in Dhule and Nandurbar Districts, 1991

Sr. No.	Tahsils	Districts	Total Literacy Rate			Disparity Index
			Total	Male	Female	
1	Akkalkuwa	Nandurbar	20.24	27.93	12.64	0.38
2	Nawapur	Nandurbar	26.64	36.72	16.61	0.39
3	Sakri	Dhule	24.15	33.78	14.51	0.41
4	Nandurbar	Nandurbar	28.58	40.62	16.65	0.45
5	Talode	Nandurbar	27.73	39.98	15.78	0.46
6	Dhule	Dhule	28.62	40.68	15.87	0.47
7	Akrani	Nandurbar	12.79	18.88	6.68	0.48
8	Sindhkheda	Dhule	30.73	44.03	17.23	0.48
9	Shirpur	Dhule	18.69	27.74	9.18	0.52
10	Shahade	Nandurbar	20.81	32.44	9.04	0.61
	Total		**23.59**	**33.74**	**13.36**	**0.45**

Source: District Census Handbook-Dhule, 1991

Tribal Literacy in Dhule and Nandurbar Districts, 2001

The highest proportion of tribal population is in Nandurbar district (65.53%) and followed by Dhule (25.97%) in the study area but at the state level Nandurbar ranks, first, Gadchiroli second and Dhule third as per the 2001 census of India. Gadchiroli district is not incorporated in the present study but only Dhule and Nandurbar districts as both have substantial tribal population to make the study at taluka level to comprehend the literacy attainment among them.

In the study area the literacy rate of tribal population has increased from 23.59% in 1991 to 43.55% in 2001. It means there has been a lot of

change in the literacy attainment among the scheduled tribes as it has augmented by 19.96 per cent age point during 1991-2001. The overall literacy rate of tribal population varied from a minimum of 37.49% in Akkalkuwa tahsil of Nandurbar district to a maximum 50.27% in Sindhkheda tahsil of Dhule district. There were as many as three tahsils for Instance, Akkalkuwa, Shahade and Akrani with less than 40% literate population. It is further noted that there are only two tahsils viz, Sakari and Nandurbar where the literacy varied from 40% to 45%. In four tahsils viz. Nanadurbar, Shirpur, Dhule and Nawapur literacy varied from 45% to 50%. It reflects that more than 50% tahsils in the study area were having literacy less than the average literacy (43.55 %) of the study region, which is much less than the average tribal literacy rate at the state level (55.20%) in 2001. It evidences that the Dhule-Nandurbar tribal area is very much lagging behind. Sindhkheda tahsil is identified with highest literacy rate (50.27%) which is also much below the average literacy of tribal population in the state in 2001.

Male-Female Literacy in Dhule and Nandurbar Districts, 2001

It is found that there are sharp male-female disparities in tribal population. In the study area the tribal female literacy rate was 33.13% and for male was 53.97% in 2001. It shows a wide gap of 20.84% literacy between male-female tribes.

It is observed that minimum male literacy was in Akrani tahsil 46.04% and maximum in Sindhkheda tahsil 62.11% in study area.

On the other hand, the female literacy was 33.13% in study region. It ranges from a minimum of 25.33% in Shahade tahsil to a maximum of 37.80% in Sindkheda tahsil. It shows that there are wide disparities between the male-female literacy rates. It means that tribal female are much left behind in comparison on tribal male literate population.

The over all picture of tribal literacy (Fig 2 & 5) very clearly shows that the northern part is comparatively much behind than the southern part of the present study area in terms of tribal literacy.

Male Female Disparity in Dhule and Nandurbar Districts, 2001

The traditional view point regarding the importance of female literacy as it seems has not got much importance even at the end of the 20th Century especially among backward communities, because there has been still a very large disparity between male and female literacy

rates (Ramotra, 2003). In the study region the male-female disparity has declined from 0.45 in 1991 to 0.27 in 2001.

Akrani (0.16) is the only one tahsil with below 20 male-female disparity index. There were two tahsils viz, Shirpur and Nawapur, where the disparity ranges between 0.20 and 0.25 and five tahsils such as Sakari, Talode, Sindkheda, Akkalkuwa and Dhule in the category of disparity index of 0.25 – 0.30.

Nandurbar and Shahade tahsils are identified with very high male-female disparity (above 0.30).

Table 2

Tribal Literacy Rate and Male-Female Disparity in Dhule and Nandurbar Districts, 2001

Sr. No.	Tahsils	Districts	Literacy Rate			Male-Female Disparity index
			Total	Male	Female	
1	Akrani	Nandurbar	39.97	46.04	34.02	0.16
2	Shirpur	Dhule	47.37	56.72	37.72	0.23
3	Nawapur	Nandurbar	47.66	57.83	37.57	0.25
4	Akkalkuwa	Nandurbar	37.49	46.74	28.50	0.26
5	Talode	Nandurbar	44.12	55.29	33.13	0.28
6	Sakari	Dhule	42.79	53.63	32.01	0.28
7	Dhule	Dhule	47.62	58.68	35.80	0.28
8	Sindkhede	Dhule	50.27	62.11	37.80	0.29
9	Nandurbar	Nandurbar	45.64	58.01	33.47	0.31
10	Shahade	Nandurbar	37.72	50.14	25.33	0.36
Total			**43.55**	**53.97**	**33.13**	**0.27**

Source: Districts Census Handbook-Dhule and Nandurbar, 2001.

Disparity between Tribal and Non-Tribal Literacy Rate, 2001

It is found that the tribal literacy in the region under study was 43.55% in 2001, which is comparatively much less than the literacy (79.94%) among the non-tribal population. The tribal literacy (43.55%) in this tribal area is not only less than the non-tribal literacy (79.94%) but also the average tribal literacy (55.20%) in the State of Maharashtra in 2001. It very explicitly proves that the tribals in the study area of Nanadurbar and Dhule districts, that is

Western Khandesh region, is very much lagging much behind in terms of literacy attainments as it forms a very strong base for the development of tribal community. The disparity between tribal and non-tribal literacy rate was 0.379 in 2001.

It shows that this sort of high disparity can only be reduced by addressing the problem of tribal literacy in this north-western part of Maharashtra were the tribal concentration is very high living in very poor conditions.

Table 3

Tribal and Non-Tribal Disparity in Dhule and Nandurbar Districts, 2001

Sr. No.	Tahsils	Districts	Literacy Rate		Tribal –Non Tribal Disparity
			Non Tribal	Tribal	
1	Akkalkuwa	Nandurbar	82.29	37.49	0.481
2	Akrani	Nandurbar	73.71	39.97	0.369
3	Talode	Nandurbar	78.85	44.12	0.362
4	Shahade	Nandurbar	80.01	37.72	0.458
5	Nandurbar	Nandurbar	78.79	45.64	0.342
6	Nawapur	Nandurbar	81.12	47.66	0.339
7	Shirpur	Dhule	77.87	47.37	0.313
8	Sindkhede	Dhule	78.73	50.27	0.286
9	Sakari	Dhule	78.51	42.79	0.376
10	Dhule	Dhule	81.71	47.62	0.344
	Total		**79.94**	**43.55**	**0.379**

Source: Districts Census Handbook – Dhule and Nandurbar, 2001

Conclusion

It is found that the tribal literacy in this part of the state has increased from 23.59% in 1991 to 43.55% in 2001. The literacy ranges from a minimum of 12.79% in Akrani Tahsil to a maximum of 30.37% in Sindhkheda tahsil in 1991, and in 2001 the minimum and maximum literacy rates were 37.49% and 50.27% in Akkalkuwa and Sindhkheda tahsils respectively. The male-female disparity has declined from 0.45 in 1991 to 0.27 in 2001. Similarly the disparity in literacy between tribal and non-tribals has also declined from

0.599 in 1991 to 0.378 in 2001; but still there is a wide gap between tribal and non-tribal literacy rates in the study region as a whole. The literacy level of female tribals in particular and tribals as a whole needs to be augmented as to bring them at par with the non-tribals for their overall development. This sort of tribal impowerment will certainly protect them from exploitation by the non-tribals. The tribal areas, which are highly depressed in terms of literacy, should be preferred for improvement in order to mitigate the regional disparities.

References

1 Aggarwal, Y. P and Murlidhar, V. P (1986): A Temporal Analysis of Disparities in the Level of Literacy between Scheduled Caste and Non-Scheduled Population in Maharashtra, Education and Regional Development, in J. B. G. Tilak (ed), Yatan Publication, New Delhi, pp. 294

2 Ahmad, A (1982): Inter-Regional Inequality in Literacy Level of Tribal and the Caste Segments of Population in India, Paper Presented at Regional Workshop in Long-Term Educational Planning, NIEPA, New Delhi.

3 Ahmad, A and Nuna, S. C. (1986): Inequality in Literacy Level of Population in Maharashtra, Educational Planning: A Long Term Perspective in Moonis Raza (ed), NIEPA, New Delhi, pp 147.

4 An Introduction to Tribal Cultures and Tribals in Maharashtra. Tribal Research Bulletin. Mar. 1998. XX (1), pp. 1-6.

5 Barthwal, C. P and Barthwal, T. (2006) Adult Literacy and Human Development, Human Development Concept and Issues in the context of Globalisation (ed) S. K. Pant, Rawat Publication, New Delhi, pp. 169.

6 Census of India, District Census Handbook Dhule District (1981, 1991 and 2001)

7 Devi, Sailabala (1996): Regional Inequalities in Education in Orissa, Indian Journal of Social Science, Vol XXVIII, No. 2, pp. 14.

8 Krishna, V. L (2004): Literacy in 21st Century A Study of West Godavari District in Andhra Pradesh., Census- 2001 and Human Development in India (ed) Ramachandrudu, G and Rao M. P, Serial Publication New Delhi, pp. 234.

9 Kundu, A and Rao, J. M (1983): Inequality in Education Development: Issues in Measurement Changing Structure and its Socio-Economic Correlates with Special Reference to India, Educational Planning: A Long Term Perspective in Moonis Raza (ed), NIEPA, New Delhi, pp 446.

10 Mohaptra, A. C and Panda B. (2004): Disparity in Literacy in Megalaya, Reinventing Regional Development (ed) Surya Kant, (et al) Rawant Publications Jaipur, pp 347

11 Murthy, K. S and Rao, K.V.J. (2004): Primary Education of Tribals in a Backward Region in Andhra Pradesh- A Case Study of Vizianagaram District, Census-2001 and Human Development in India (ed) Ramachandrudu, G and Rao M. P, Serial Publication New Delhi, pp 177.

12 Ramotra, K. C (1990) Some Aspects of Tribal Literacy in Maharashtra: A Geographical Perspective. Annals of Rajasthan Geographical Association Vol. X. pp 62-68.

13 Ramorta, K. C (2003) Spatio-Temporal Patterns of Scheduled Caste Literacy in Kolhapur and Sangli Districts, in Patil, R. B et. Al (eds): Development in India: Anxieties and Alternative Paradigms, Published by Prof S. N Pawar Felicitation Committee, Kamala College, Kolhapur, pp. 381-394.

14 Ramotra, K. C. (2008): Development Process and the Scheduled Castes, Rawat Publications, Jaipur.

15 Rao, M. S and Rambabu D (2004): Inter-Tribe Variations in Literacy Levels- A Study of Tribes I Srikakulam District, A. P., Census- 2001 and Human Development in India (ed) Ramachandrudu, G and Rao M.P., Serial Publication New Delhi, pp 177.

16 Upreti, H. C. (2007): Indian Tribes Then and Now, Pointer Publishers, Jaipur- 302003 (Raj) India, pp.1.

* * *

TRIBAL EDUCATION IN INDIA WITH REFERENCE TO MAHARASHTRA

* G. D. Kharat

Introduction :-

India is a 2nd largest country having tribal population after South Africa in the World. There are near about 700 Scheduled Tribes as notified under Article 342(1) of the Indian Constitution. (1) India's tribal population is 8,43,26,240 as per the Census of 2001. India's tribal population is 8.26% of the total population. (2) Tribal population of India is equivalent to the total population of Canada, Austrailia, Sweden & Belgium. India has a 3rd largest education system in the world.(3) Tribal population of Maharashtra is 85,77,276 as per the census of 2001. Maharashtra's tribal population is 8.85% of the total population of the State. The share of maharashtra to the total tribal population of India is 10.17% as per the 2001 census. (4) There are 45 Scheduled Tribes in Maharashtra as per the latest notification of the Government. (5) There are 15 tribal districts in Maharashtra. (6) Tribal education is the basic factor for tribal development in India. The new economic policy is threat to tribal education & development. The aborigional people are still lacking on the education front. The TSP strategy & education development programmes are providing opportunities to the neglected tribals in India with limitation. After the 62 years of Independence & 33 years of TSP, the picture of tribal education is still not much more effective. As per the Article 46 of the Constitution, States are binded to the socio–economic & educational development of the tribals in India,but they are not performing as per the requirement.The Research Article is based on the Secondary data. The information & data for this Article has been collected from various websites, research articles published in various magazines on tribals in India.

* G.D.Kharat , Lecturer in Economics & Ph.D. Research Fellow
Arts & Commerce College Yeola, Dist – Nashik.

- **Objectives :–**
  1. To study the status of tribal education.
  2. To study the problem of tribal education in India with special reference to Maharashtra.
  3. To suggest the remedies for the problem of tribal education.

Problems of Tribal Education :

India's efforts on tribal development are not fruitful because of the educational hurdles in tribal education. Education is the medium of social change. In the global & competitive Era, tribals lacking the safeguards they required to survive. Tribals are facing problems on the front of education. Without educational development, they are not able to achieve the goal of over all development. Following are the main educational problems of tribals in India.

Illiteracy :–

India's overall literacy is 65% as per the census of 2001.(7) In this Era of Computer literacy, we are still struggling for general education. Half of the tribal population is still illiterate. Illiteracy is the main obstacle to tribal development. Tribals are not aware about their rights & development schemes because of illiteracy. There are 136 districts in India where tribal women literacy is less than 10%. Tribal Affairs Ministry covers only 51 districts of them. Following chart explains the picture of tribal literacy in India & Maharashtra.

Tribal Literacy in India & Maharashtra

Year	India ST Literacy %	Maharashtra ST Literacy %
1961	8.53	7.21
1971	11.30	11.74
1981	16.35	22.29
1991	29.60	36.77
2001	47.10	55.20

Source– Census of India HRD Ministry of India. TRTI, Pune.

As per the chart, from 1961 to 2001, India managed to achieve the tribal literacy of 47.10%. The rate of tribal

literacy is not much speedy with comparison to general literacy. Tribal literacy in Maharashtra is higher than national figure as per the chart, but still not satisfactory. Maharashtra's general literacy rate is 74%, which is much more than the tribal literacy of the State. We are still on the backfoot on the issue of tribal literacy.

Analysis of Tribal Literacy in Maharashtra

Sr. No.	Category	Percentage %
1´	Literate without Education Level	3.3
2´	Below Primary Education	41.7
3´	Primary Level Education	25.7
4´	Middle Education	13.6
5´	SSC/HSC	13.4
6´	Technical Education Diploma	0.2
7´	Graduate & Above	2.1

Source – Census of India, 2001.Registrar General Office, India.

The chart shows that structure of tribal literacy in Maharashtra is the hurdle for their development. Tribals in Maharashra are so far away from the Higher & Technical education. Only 2% tribals are graduates & 0.2% tribals are technical educated. 41.7% tribals are from the below primary education category. The literacy structure of tribals in Maharashtra should change for the better future.

Status of Education :–

The education status of tribals in India is much below than the expectation. There are so many villages which are lacking the facility of education. Most tribal remote villages are not attached with basic facilities including primary education. The following figures speaks about the same.

Education Status of Tribals in India

Total Habitations	Habitations with primary school		Habitations with upper primary school	
	Upto 1KM	More than 1KM	Upto 3KM	More than 3KM
242993	192624	50369	163308	79685

Source – Tribal Development Plan, Summary.

The above chart shows that most of the tribal villages are lacking the Primary schools. Tribal students have to travel another places for the Primary & Upper primary education. The chart shows that 20% of the habitations at the Primary & 33% at the Upper primary stage, access was still an issue. There are 9503 Primary schools in India which have no teacher. There are 1,22,355 one teacher Primary schools in India. (9)

Enrolment of ST in India (000)

Year	PrimaryI-V			Upper PrimaryVI-VIII		
	Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total
2000-01	6330	4665	10995	1879	1205	3084
2001-02	6691	5040	11731	2054	1306	3360
2002-03	6422	5408	11830	1930	1320	3250
2003-04	6776	5741	12517	2136	1526	3662
2004-05	7367	6369	13737	2395	1776	4171

Source – Tribal Development Plan,Summary.

The chart shows that overall enrolment of ST is increased but not much to the expectation. Enrolment at the Upper Primary stage is lower than Primary stage. Tribal girls Enrolment is not much satisfactory with comparison to the boys from the tribal community.

Enrolment of ST to all Categories in India(%)

Year	Primary	Upper Primary	Secondary	Higher Education	Professional, Technical & Vocational
1995-96	8.8	6.1	4.9	3.1	3.6
1996-97	9.2	6.3	4.9	3.1	3.8
1998-99	9.6	6.7	5.1	3.1	4.0
1999-00*	9.4	6.9	5.0	3.1	4.1
2000-01*	9.7	7.2	5.4	3.0	4.1
2002-03*	9.7	6.9	5.4	4.3	4.6
2003-04*	9.8	7.5	5.6	-	-
2004-05*	10.5	8.1	5.6	-	-

*** – Provisional**

Source – Selected Educational Statastics, Ministry of HRD, 2004,Report of the task group on Development of SC & ST.

The chart explains the education status of tribals in India. The rate of enrolment in Higher education & Professional education is merely 3 to 4% respectively for the tribals in India. Drop-out problem has downed the enrolment rate from Primary to Secondary stage.

Stagnation & Drop-out :–

Huge rate of stagnation & dropout is the burning issue of tribal education. As per the report of Tribal Development Plan 2001, 14 million tribal childs enroled in the education. 6.24 million tribal childs were out of the school. (10) The dropout rate for tribals in India & Maharashtra is 77.14% & 60.40% respectively for the standard I to X in 2005-06. (11)

Tribals are facing the problem of stagnation & dropout because of poverty & inappropriate educational facilities. Tribal girls are facing this problem very badly. The problem of dropout is snatching the opportunities of tribals in India.

Following chart shows the rate of tribal dropout in India.

ST Drop-out Rate %

Sr. No.	State	Class I to V			Class I to VIII			Class I to X		
		Boys	**Girls**	**Total**	**Boys**	**Girls**	**Total**	**Boys**	**Girls**	**Total**
1.	UP	25.68	19.40	23.11	34.03	31.75	33.07	46.01	60.69	52.11
2.	Bihar	62.28	59.51	61.22	81.71	84.39	82.84	88.14	90.14	89.05
3.	Mah.	34.42	42.82	38.38	59.12	65.14	61.91	70.51	82.44	76.18
	India	**49.13**	**48.47**	**48.93**	**69.04**	**71.43**	**70.05**	**77.92**	**81.16**	**79.25**

Source – India, Dept. of Secondary & Higher Education, abstract of selected educational statistics 2003-04.

The chart shows that the rate of dropouts is increasing from primary to secondary level education. Bihar is facing the dropout problem very seriously. Performance of tribal education in UP is much better as compared to other states & India. Each state & India is facing the dropout problem of tribal girls very seriously as compared to the tribal dropout rate for boys. Droup out figures for Maharashtra are alaraming as per the chart.

Functioning of Ashram Schools :–

There are most Ashram Schools in Maharashtra in the country. Ashram Schools in Maharashtra are 1103 & 3,98,090 tribal students are taking education there. (12) Attendance of tribal students in the schools is about 90% for the

State. The functioning of the Ashram Schools is not much satisfactory as per the Ashram Shala Code. Govt. & Govt. aided Ashram Shools are not providing food, educational & health facilities as per the Code. Ashram schools are functioning as a exploitation centres instead of centre of development. Current unfortunate incidences of tribal girls exploitation in Nashik district exposed the Ashram School administration & functioning. Corruption is dragging away these Ashram Schools from their goal.

Most of the Hostel buildings are on the lease. Many Hostels for the tribals are lacking water, electricity & other basic facilities. In the mansoon, the students have to live in the damaged building of the hostel. Head Master & Rector both handles these institutions in the selfish manner. Problem of Audit, residing staff, supervision & implementation of Code has exposed the bad functioning of the Ashram Schools & Hostels in Maharashtra. Govt. aided Ashram Schools are more than Govt. Ashram Schools but they are meant for business. In short, Ashram Schools & Hostels are not functioning for the better, quality education.

Tribal Approach :-

Tribal approach towards education is not changed as per the expectation. Tribals have to choose work or education because poverty & indebtness. They are not much aware about the education & service opportunities. Traditional approach towards life is avoiding the benefits of education. Resourceless tribals are neglecting the education in their struggle of life. The changed mindset & approach towards education will provide suitable stage to tribals in the mainstream.

Lack of Needbase Education :-

The Model of tribal education is not suitable for them. Tribals are the childs of nature. Tribal living is based on land & forestry. The formal education is not making them self reliable. There are 74 tribal languages in Maharashtra.(13) The medium of education is Marathi but most of the students not much familiar with Marathi. Only 30% of tribals in Maharashtra are fluent in Marathi. The mainstream surrounding is new for them, so they took much time to get adjusted. The imported model of education from the mainstream is creating problems for them. The structure, syllabus & teaching method is not as per thier environment.

Lack of Appropriate & Adequate Staff :-

The teachers are not sufficient & most of them are outsiders. Teaching in tribal school is punishment for them as per their view. Most of the teachers including Head Master perform their duty from their settled place. As per the NCERT report, Sep. 2007, there is institutionalised discrimination against tribals in education. Teachers in MP thought that teaching Korku tribal child is equivalent to teaching cow. (14) Trained & qualified teachers are not available in the tribal school. Teachers from the outside community are not interested & serious about the tribal education. Instead of performing duty most of the teachers are engaged in their transfer from the tribal area. Ashram school teachers sent their children to urban cities for the better education. Ashram school girls have to work at the teachers house. Devoted & creative teachers are not found in the tribal villages. Teachers are not performing as per their wages & allowances. Teachers low attendance, inappropriate teaching method & unhealthy attitude affected tribal education very badly.

Remedies :-

Problem of tribal education is the obstacle to tribal development in India. Govt. policies towards tribal education are promising but still to be implemented properly. Tribal representation in Govt. services is not as per their reservation quota. Tribal posts are vaccant in A to D category. Many IAS, IPS & IFS posts for tribals are not filled because unavailibility of qualified candidates from the tribal community. (15) Tribals are sacrificing their opportunities without proper education. The privatization policy is thrashing the reservation & creating problems for the masses.

Better & quality education to each child is the answer to various problems of tribals in India. Following measures should be considered for solving the problem of tribal education.

- Tribal education needs to be revamped. The tribals should be given the option either to continue in the common degree based system or to get a vocational training in the traditional occupation immediately after basic school education.
- In this Business world, Indian tribals are struggling for their existence. They should get safeguards in the education & process of development. Education

should be treated as social good instead of market commodity.

- Centre Govt. should fund 100% for Ashram Schools & Hostels.
- Tribal Entreprenuership Development Programme should be introduced in XI Plan. In this Education Plan, tribals should get their share.
- New Higher Educational Schemes for the tribals announced by Govt. should be implemented.
- Ashram School Code should be implemented properly.
- Strengthening the system of Ashram Schools & reorientation of Ashram School syllabus to focus on natural resource development, sustainable agriculture, animal husbandry, agrobased industries, upgradation of traditional skills & introduction of modern technology & service sector skills.
- Qualitative improvement of teaching methods with special focus on English & Maths.
- Primary education through mother language. Educated Tribal youngers should be appointed as teachers in tribal villages. Pandit Nehru's "Panchsheel" should be considerd in education too.
- Teachers performance should be assessed. Punishment & Reward policy should be applied strictly.
- Suitable Education Model should be adopted. Model of Education developed by Anutai Wagh in Thane District of Maharashtra should be adopted in remote villages.
- Quantity & quality based progress is required in the tribal education.
- Appointment of qualified & skillfull teachers from the tribal community must be prefered.
- Conclusion :-

Tribal education is the basic factor of tribal development in India. Tribal States like Mizoram, Nagaland, Manipur are comparitively ahead in economic progress than others through educational development. In Maharashtra, Mahadev Koli & kokana are settled & progressive tribes because their educational development. Tribals share in Higher education must be increased .

Modified & restructured tribal education system is required in current educational scenerio of India. Tribal Education Plan of India is changing towards right direction but proper implementation is necessary for the better result.

REFERENCES :–

1. Tribal Ministry of India, Annual Report 2006-07.
2. Census of India 2001.
3. Prof. Dongaonkar Dayanand, Research Article - "Missing Links in Education".
4. Census of India 2001, Maharashtra series.
5. Constitutional Order Amendment Act 2003.
6. Tribal Research & Training Institute, Maharashtra, Pune.
7. Census of India 2001.
8. A Shadow Report to the United Nations Committee on Economic, Social & Cultural Rights by National Committee for Human Rights Treaty & Monitoring in India – Secretariat, New Delhi.
9. Tribal Development Plan, Executive Summary.
10. NCERT Report Sep. 2007
11. A Shadow Report to the United Nations Committee on Economic, Social & Cultural Rights by National Committee for Human Rights Treaty & Monitoring in India – Secretariat, New Delhi.
12. A Shadow Report to the United Nations Committee on Economic, Social & Cultural Rights by National Committee for Human Rights Treaty & Monitoring in India – Secretariat, New Delhi.
13. Kulkarni S.N. Research Article in TRTI Bulletin, Vol. XXIX No. 1, March 2006.
14. The Problem of Non-implementation of ESCR Rights in India A Shadow Report to the United Nations Committee on Economic, Social & Cultural Rights by National Committee for Human Rights Treaty & Monitoring in India – Secretariat, New Delhi.
15. Impact of TSP implementation in improving the Socio-Economic condition of the tribal people, Project Director, PSK Menon – Report submitted to Planning Commission, New Delhi.

* * *

A GLIMPSE INTO THE FACILITIES IN HOSTELS FOR TRIBAL STUDENTS – A CASE STUDY OF PUNE

* Nimisha Jha,

Introduction:

The total population of Maharashtra, as per the 2001 Census is 96,878,627. Of this 8,577,276 (8.9 per cent) are Scheduled Tribes (STs). The ST population of the state constitutes 5.1 per cent of the country's ST population. The Scheduled Castes and Scheduled Tribes Order (Amendment) Act, 1976, had notified 47 STs in Maharashtra.. Today, however, there are 45 scheduled tribes in Maharashtra. Maharashtra Tribal Development Department has established hostels for the Tribal students in various District and Taluka places all over the State. This is to provide accommodation to the tribal students coming from various parts of the state to undertake higher studies in Colleges situated in District and Taluka places. The bottom line, however, is that the Hostel must offer basic amenities and environment of appropriate standards to encourage and facilitate the main objective of the student being comfortable enough to concentrate on studies and develop himself.

Literacy and educational level:

Literacy and level of education are two basic indicators of the level of development achieved by a group/society. Literacy results in more awareness besides contributing to improvement in the overall standard of living which includes health, hygiene and other social conditions.

According to the 2001 census, percentage of literate persons (those who can read and write with understanding), aged 7 years and above, among ST population of Maharashtra is 55.2 per cent, which is lower than the figure of 76.9 per cent reported for the state population as a whole. The literacy data show that the ST population of the state

* MA (Soc.), Delhi School of Economics.
Analyst, KPMG (Dev.Consultancy Divn.), Gudgaon.

has made significant improvement in literacy during the decade 1991-2001. The literacy rate, which was 36.8 per cent in 1991, has increased by 18.4 percentage points in 2001.Though the literacy rate has improved substantially among ST population; it is still much below the literacy rate of the state population. The hostels have however contributed significantly to the increase in the level of education amongst the tribal population of Maharashtra.

Against the backdrop of the scenario presented above, a snap shot analysis was carried out taking the response of the students of tribal boy's hostel in Koregaon Park in the city of Pune under the management of Tribal Department of the Maharashtra government. This was done with the support of the Tribal Research and Training Institute, Pune which helped in conducting the assessment and monitoring of the currently prevalent condition with a pin pointed approach.

Methodology:-

The methodology used for the preparation of this status report was the use of detailed set of questionairres, structured interview and on site evaluation with field study and participant observation.

The hostels provided by Maharashtra government are in centrally located places in the heart of the city with a complete urban setting in the midst of the hustle bustle of city life that may generate a grandeur of illusion of style but the reality poses several questions and leaves us thinking with answers with not much clarity even when they seem to be as lucid as they appear.

The Status:-

The situation can be best described as problems in disguise of opportunities galore. The facilities given by government to provide hostel facility to ST students of Maharashtra brings to the forefront the access and availability of education in the form of inclusive education and education for the weaker sections. This very concept is a great leap forward where tribal students from remote areas of Maharashtra come to the city of Pune to fulfill their educational needs and avail this pleasurable opportunity. However when the micro analysis was conducted a host of problems surfaced out suggesting many actions to be taken to further help and allow complete nurturance of the inspirational interests of tribes.

The Koregaon Park boy's hostel has created access and facility for the tribal students to study in Pune. In the interview conducted the students were mainly from B.Ed.,D.Ed. ,and BMS courses who at the

graduation level go to different colleges across Pune to study. They have a good study environment and there is no inter student rivalry or anti tribal hostility from teachers or co-students. They have a healthy learning atmosphere to the extent that cross sectional analysis shows higher ambition of the students for entering Civil Services, MBA and Academic profession.

The students in the hostels were extremely satisfied with the opportunity they have got for higher studies. When asked as to whether they would want a similar set up in their villages, there were less than 20% that responded in the favor while the rest were satisfied with the present set up, notwithstanding, of course, the existence of the following problems that they encounter.

The students complained of a meager amount of RS 200 per month as allowance for studies. They also complained about the money reaching them late i.e. after several months. The study material and stationary are also not adequate. Some students received scholarship money only after annual semester was completed. .

There are 8 beds per room with only two study tables per room. There are two computers of which one is permanently out of order. There is no reading room facility and students no Gymnasium with appropriate amenities for extra curricular activities

The hostel is situated in the prime locality of Koregaon Park. When one enters the area, it appears as if this is one of the best localities but the truth was somewhat different. The hostel is surrounded by unplanned and scattered hutments over which the hostel authorities have no control. The influx of hutments' population in the hostel premises for using the facilities created for the students from toilets to water is a common feature which is coupled with the creation of litter all over.

There is no proper boundary wall between the hutments and hostel and people keep on trespassing the hostel territory creating their own virtual space. All the students mentioned this as a very serious problem which further affects the peace and tranquility of the place and increases litter in their surroundings.

Another serious concern is the infrastructure of the hostel which has several loop holes in themselves and which creates a vicious circle of added problems. The boys in the hostel complained of poor quality of food, meals which lacked standard and no dining facility to savor the meals along with poor civic amenities of

even washing the utensils and the mess created in the arena.

The most horrifying problem is in the sanitation and wash room facility aspects. It was indeed very sad that the standard of *sulabh shauchalay* for which India has received accolades from UNESCO has such pitiable truth in Tribal student's hostel. There is no door in one bathroom and one couldn't miss noticing the poor hygiene maintained in the toilet. The tribal students were extremely disappointed on this count and felt helpless as there was no redressal of their grievance.

The maintenance of the hostel is given to the Building and Construction Department which has ostensibly kept these works on low priority. This is cited as one of the reasons for poor maintenance of infrastructural facilities.

Suggestions:-

1. The infrastructure and overall environment needs to be urgently taken care of. The issues of encroachment by hutment people, sanitation, mess facilities and also conditions of the rooms need immediate attention.
2. Timely grants should be released for scholarship to the students as also for maintenance of the hostel.
3. The Project Officer should be authorized to get urgent maintenance works done from private agencies.
4. Conscious efforts be made by the management to provide safe, inclusive and welcoming environment for all students.
5. The design, construction, operation and maintenance of the hostel should be examined and monitored in detail on a regular basis from the point of view of creating attributes that reinforce the principle of student-friendly hostel.
6. The main user of these learning spaces and environments being students from tribal areas, the management of various assets and services be done through student's active participation.
7. Special section should be made to promote learning environments, including accommodating students with physical /learning disabilities.

* * *

न्यायाची अपेक्षा करतांना

* श्री.दि.र.चौधरी

प्रत्येक व्यक्तीला झालेल्या अन्यायाविरुध्द किंवा त्याचे प्रकरणी दिलेल्या निकालाविरुध्द दाद मागण्याचा अधिकार आहे. कोणत्याही न्यायाधिकरणाने (Tribunal) किंवा न्यायालयाने दिलेल्या आदेशा/निकालाविरुध्द वरिष्ठ न्यायालयाकडे त्या व्यक्तीला दाद मागता येते. मात्र ज्यावेळी आपण न्यायाची अपेक्षा करतो त्यावेळी दाद मागणा-या व्यक्तीनेही न्यायालयापुढे स्वच्छ हाताने/फसवणूक करणार नाही या भावनेने न्यायदेवतेसमोर न्याय मागणे अपेक्षित आहे. याबाबत सामान्यपणे म्हटले जाते की, " Who wants justice, must come with clean hands before Court/Tribunal'.

थोडक्यात न्याय मागणा-या व्यक्तीने न्यायालयाकडे जातांना स्वच्छ हाताने म्हणजेच सदर प्रकरणांसंबंधी अपेक्षित/माहित असलेली माहिती/कागदपत्रे न्यायालयापासून न लपविता न्याय मागितला पाहिजे. अशी महत्वाची माहिती/कागदपत्रे दडवून न्यायालयाकडून घेतलेला निकाल हा लबाडीच्या उद्देशाने (Fraudulent Intention) घेतलेला निकाल असून त्याचा लाभ घेण्याचा हक्क अशा व्यक्तीस नाही.

नुकत्याच एका प्रकरणी उमेदवाराने समितीस व मा. उच्च न्यायालयास स्वतःचा शैक्षणिक दावा अवैध झालेला असल्याची माहिती दडवून नव्याने प्रकरण पुन्हा सेवा या बाबीकरीता दावा तपासणीकामी समितीकडे पाठविले. सदर प्रकरणाची माहिती खालीलप्रमाणे :-

श्री. ईश्वर श्रीरंग गवारे यांनी पूर्वी शैक्षणिक प्रकरणी समितीकडे त्यांचा महादेव कोळी या अनुसूचित जमातीचा दावा पडताळणीकामी प्रकरण दाखल केले होते. मात्र समितीने चौकशीअंती उमेदवाराचा दावा दिनांक २०/०५/१९९७ रोजी अवैध ठरविला व त्याची प्रत उमेदवारास समक्ष (Byhand) देण्यात आली. तद्नंतर सदर उमेदवाराने पुन्हा नव्याने सेवा या बाबीकरीता समितीकडे नियुक्ती प्राधिकारी यांचेमार्फत प्रकरण सादर केले. मात्र नियुक्ती प्राधिकारी व पडताळणी समिती यांना यापूर्वी त्याचा दावा अवैध झाल्याची माहिती दडवून ठेवण्यात आली व नव्याने प्रकरण दाखल करण्यात आले.

* विधी अधिकारी, अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, पुणे विभाग, पुणे

सदर प्रकरणी समितीने दक्षता पथकांमार्फत चौकशी केली, चौकशी दरम्यान उमेदवाराचा जबाब पोलीस निरीक्षक, दक्षता पथक यांनी नोंदविला, तद्नंतर उमेदवारास समितीसमोर सुनावणीकामी संधी देण्यात आली व नंतर उमेदवाराचा दावा दिनांक २७/०३/२००८ अन्वये पुन्हा अवैध ठरविण्यात आला. मात्र उमेदवाराने त्याचा शैक्षणिक कारणास्तव यापूर्वी जमातीचा दावा अवैध झाल्याची बाब हेतूपुरस्कर चौकशी अधिकारी व समिती यांचेपासून दडवून ठेवली. सदर समितीच्या आदेशाविरुध्द उमेदवाराने मा. उच्च न्यायालयात याचिका क्र. ५१५३/२००८ दाखल केली. मात्र सदर याचिकेमध्येही त्याने त्याचा दावा अवैध झाल्याची माहिती दडवून ठेवली. सदर याचिका प्रकरणी समितीच्यावतीने प्रतिज्ञापत्र दाखल करतांना उमेदवाराने त्याचा दावा यापूर्वी अवैध झाल्याची माहिती दडवून ठेवली (Supression of facts) असल्याचे मा. न्यायालयाचे निदर्शनास आणून देण्यात आले. सदर बाबत मा. न्यायालयाने त्यांचे आदेश दिनांक ३०/०३/२००९ मध्ये खालीलप्रमाणे मत नोंदविले आहे :-

"Petitioner also filed affidavit in Form "E' dated 02/06/2004 in which it is specifically mentioned that " No scheduled Tribe Certificate any of my relatives from paternal side is ever held invalid by the Committee'. Petitioner also submitted information in Form "E' in column 17 (a) in which it is asked that " Weather any of the member of family claim was invalidated/validated by the Committee'. The applicant has replied to this question as "No'. From above discussion petitioner intentionally suppressed the fact instant petition, the petitioner suppressed the said fact from the Hon'ble Court also. Therefore petitioner has no right to approach before Hon'ble High Court. "

याच आदेशात मा. न्यायालयाने उमेदवारास कॉस्ट रुपये २५,०००/- देणेबाबत आदेश देतांना खालीलप्रमाणे मत नोंदविले आहे.

"The petition is thus dismissed with cost quantified in sum of Rs.25,000/- to be deposited within one week from today, in this Court for being transferred to the account of Legal Services Authority."

एकंदरीत वरील प्रकरणात उमेदवारास त्याचा दावा पूर्वी समितीने अवैध केल्याची माहिती होती, कारण सदर आदेशाची प्रत उमेदवारास हस्तेपोच देण्यात आलेली होती. अशी वस्तूस्थिती असतांना उमेदवाराने पुन्हा नियुक्ती प्राधिकारी यांचेमार्फत समितीकडे नव्याने दावा पडताळणीकामी प्रकरण सादर केले. मात्र त्याचा दावा पूर्वी अवैध झाल्याची माहिती उमेदवाराने नियुक्ती प्राधिकारी, समिती,

दक्षता पथकातील चौकशी अधिकारी यांचेपासून दडवून ठेवली तसेच समितीस सादर करावयाच्या "इ' फॉर्म, प्रतिज्ञापत्र इ. मध्येही वरील माहिती दडवून खोटे प्रतिज्ञापत्र दाखल केले.

दक्षता पथकाने केलेल्या चौकशी अहवालाच्या आधारे तसेच उमेदवाराने पुरवलेली माहिती कागदपत्रे इ. चा सांगोपांग विचार करुन समितीने उमेदवाराचा दावा पुन्हा दिनांक २७/०३/२००८ अन्वये ठरविला. सदर समितीच्या आदेशाविरुध्द उमेदवाराने मा. उच्च न्यायालयात याचिका क्र. ५१५३/२००८ दाखल केली. सदर याचिकेतही उमेदवाराने वरील माहिती हेतूपूर्वक मा. न्यायालयापासून दडवून ठेवली. ही बाब समितीने प्रतिज्ञापत्राद्वारे न्यायालयाचे निदर्शनास आणून दिली. दरम्यानच्या काळात नियुक्ती प्राधिकारी यांच्या दिनांक ०९/०४/२००८ च्या आदेशान्वये उमेदवारास त्याचा दावा अवैध झाल्यामुळे सेवेतून कार्यमुक्त करण्यात आले. मा. न्यायालयाने समितीचे आदेश मान्य करुन उमेदवारास रुपये २५,०००/- ची कॉस्ट दिनांक ३०/०३/२००९ चे आदेशान्वये दिलेली आहे.

थोडक्यात कोणत्याही न्यायाधिकरणासमोर Tribunal)/ न्यायालयासमोर न्याय मागताना एखादी महत्वाची माहिती दडवून न्यायालयीन आदेश स्वतःचे हितासाठी प्राप्त करुन घेतले असतील तर त्याचा फायदा किंवा लाभ उमेदवारास कोणत्याही प्रकारे घेण्याचा हक्क/अधिकार नाही. तसेच अशा प्रकरणात त्या व्यक्तीस दाद मागण्याचाही अधिकार नाही. अशाच प्रकारचे मत मा. सर्वोच्च न्यायालयाने एस. पी. चेंगलवार्या नायडू विरुध्द जगन्नाथ प्रकरणी न्यायालयीन निवाडा देतांना स्पष्टपणे म्हटले आहे की, "One who comes to the courts, must come with clean hands. A person, who's case is based on falsehood, has no right to approach the court."

* * *

नाशिक जिल्हयातील आदिवासी विकासात बायएफ मित्र या स्वयंसेवी संस्थेचे योगदान

* प्रा.सुनिल पं.उगले** डॉ.डी.आर.बच्छाव

प्रस्तावना

आदिवासींची आर्थिक स्थिती सुधारावी, त्यांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचवावा, त्यांना जीवन जगण्याची साधने त्यांच्या आदिवासी भागातच उपलब्ध व्हावीत म्हणून महाराष्ट्र शासन, भारत सरकार तसेच विविध स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते व विविध महामंडळे आपआपल्या परीने प्रयत्न करीत आहे. तरीही आदिवासी समाज आजही विकासाच्या प्रवाहापासून दूरच आहे. वाढती लोकसंख्या व नानाविध समस्या यामुळे शासनाच्या प्रयत्नांना मर्यादा येत आहे. त्याकरिता आदिवासी समाजाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी शासनाच्या जोडीला विविध स्वयंसेवी संस्था कार्य करताना दिसतात.

आदिवासी कल्याणसाठी सन १९८३ पासून स्वतंत्र आदिवासी विकास विभागाची निर्मिती करण्यात आली. आदिवासी कल्याणाच्या योजनांची माहिती आदिवासी जनतेपर्यंत पोहोचवून शासन व आदिवासी समाज यांच्यामध्ये विश्वासाची भावना निर्माण व्हावी म्हणून या विभागामार्फत प्रयत्न केला जात आहे. मात्र शासनाला पाहिजे तसे यश मिळाले नाही. भारतीय आर्थिक नियोजनाची ५८ वर्षे झाली असतानाही येथील सामान्यांच्या विशेषः सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीत पुरेसा फरक पडल्याचे पहावयास मिळत नाही.

२००१ मध्ये भारताची एकूण लोकसंख्या १०२.७ कोटी होती. त्यात अनुसूचित जातीची लोकसंख्या १६.६ कोटी तर अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ८.४३ कोटी इतकी होती. तर याच कालखंडात महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ९.६८ कोटी असून त्यात आदिवासी लोकसंख्या ८५.७७ लाख इतकी होती. महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या व आदिवासी लोकसंख्या याची तुलना केल्यास आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण ८.८५ टक्के इतके येते. आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षात घेता या सर्व योजना आदिवासींपर्यंत पोहोचविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थाचाही सहभाग तितकाच महत्वाचा आहे. त्यासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था १८६७ पासून आदिवासी व ग्रामीण भागातात कार्य करीत आहेत.

* संशोधक विद्यार्थी, व्ही.एन.नाईक महाविद्यालय, नाशिक

**प्रपाठक, के.टी.एच.एम.महाविद्यालय, नाशिक

शासनाच्या प्रयत्नाला यश आणावयाचे असेल तर शासनाच्या मदतीला स्वयंसेवी संस्थाचाही सहभाग आवश्यक आहे. त्यातीलच एक स्वयंसेवी संस्था म्हणजे भारतीय शेती उद्योग संस्था (Bharatiya Agro Industries Foundation) बायएफ ही संस्था पुणे जिल्हयातील उरळीकांचन येथे १९६७ मध्ये स्थापन करण्यात आली. ना नफा ना तोटा या तत्वावर चालणारी बायएफ व तिच्या संलग्न संस्था भारतभर विविध भागात बहुउद्देशीय सर्वांगीण ग्रामीण व आदिवासी कार्यक्रम राबवित आहे. सध्या बायएफ ही स्वयंसेवी संस्था **बायएफ डेव्हलपमेंट रिसर्च फाऊंडेशन** या नावाने ओळखली जाते. तिच्या विविध राज्यात संलग्न संस्था काम पाहतात. त्यात महाराष्ट्रात **महाराष्ट्र इन्स्टिटयूट ऑफ टेक्नॉलॉजी ट्रान्सफर फॉर रुरल एरियाज (मित्र)** ही संस्था बायएफचे कार्य करीत आहे. बाएफ-मित्र संस्थेच्या योगदानामुळ नाशिक जिल्हयातील आदिवासी समाजाच्या आर्थिक स्थितीत कसा बदल झाला, आदिवासी समाजाला त्याचा कितपत फायदा झाला, योजनांचे संप्रेषण कशाप्रकारे होते व त्याची परिणामकारकता कशी आहे हे हया लेखात उध्दृत केले आहे.

बायएफचे कार्य भारतभर तर मित्रचे कार्य महाराष्ट्रभर असले तरी अभ्यासासाठी फक्त नाशिक जिल्हाच विचारात घेतल्यामुळे प्रस्तुत संशोधन हे नाशिक जिल्हा या भौगोलिक मर्यादेत येते. संशोधनासाठी नाशिक जिल्हयाची निवड केलेली असली तरी सर्व मर्यादा लक्षात घेऊन व संस्थेचे कार्य इगतपूरी, पेठ, सुरगाणा, त्र्यंबकेश्वर व कळवण या आदिवासी तालुक्यातच चालू असल्यामुळे याच आदिवासी तालुक्यापुरते संशोधन मर्यादित होते. या चारही तालुक्यात १०७ (१०%) आदिवासी लाभार्थीच्या विकासात बायएफ मित्र संस्थेच्या योगदानाचा अभ्यास करण्यात आला.

सदर संशोधन केवळ बायएफ मित्र संस्थेच्या योजनेशी निगडीत असून त्यानुसार उदिष्टय निश्चित केली आहेत ती पुढीलप्रमाणे-

१. आदिवासींसाठी कार्यरत असणाऱ्या बायएफ मित्र या स्वयंसेवी संस्थेच्या योगदानाची आवश्यकता तपासणे.

२. आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाठी बाएफ-मित्र या संस्थेमार्फत कोणकोणत्या योजना राबविण्यात येतात त्याची माहिती घेणे

३. बायफमित्र संस्थामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचे संप्रेषण कशाप्रकारे होते त्याचा शोध घेणे.

४. नाशिक जिल्हयातील आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थिती तपासणे.

५. नाशिक जिल्हयातील आदिवासी विकासात बायएफ मित्र संस्थेच्या योगदानाची परिणामकारकता तपासणे.

नाशिक जिल्हा विचारात घेण्यात आला असला तरी सर्व मर्यादा विचारात घेऊन संशोधनासाठी ज्या तालुक्यात प्रत्यक्ष बायएफ मित्र या संस्थेचे कार्य चालू आहे, अशा इगतपूरी, कळवण, सुरगाणा, त्र्यंबकेश्वर व पेठ या आदिवासी तालुक्याचा विचार करण्यात आला आहे. त्यासाठी बायएफमित्र संसथेच्या प्रसिध्द वाडी प्रकल्पात नाशिक जिल्हयात सुरवातीला १०७२ कुटुंबे सहभागी झाले होते. त्यातील १०७ (१०%) कुटूंबाचा संशोधनासाठी उपयोग करुन घेण्यात आला. त्यासाठी संभाव्यता नमुना निवड होण्यासाठी साधा यादृच्छिक नमुना पध्दतीने लाभार्थी निवडण्यात आले.

पाचही तालुक्यातील लाभार्थ्यांची संख्या विचारात घेऊन कोटा पध्दतीने लाभार्थींची तालुकानिहाय निवड केली. त्यात पेठ-२९, सुरगणा-९, इगतपूरी-२९, त्र्यंबकेश्वर-२७ व कळवण-१३ लाभार्थींची निवड केली.

कोष्टक क्र.१

निवडलेल्या लाभार्थींची संख्या

अ.क्र.	तहसिल	लाभार्थींची संख्या		
		पुरुष	स्त्रिया	एकुण
१.	सुरगाणा	७	२	९
२.	कळवण	१०	३	१३
३.	पेठ	२५	४	२९
४.	त्र्यंबकेश्वर	२१	६	२७
५.	इगतपूरी	२४	५	२९
	एकूण	**८७**	**२०**	**१०७**

संदर्भ :- प्रत्यक्ष पाहणीवरुन

एकूण १०७ लाभार्थ्यामध्ये स्त्री लाभार्थीची संख्या २० तर पुरुष लाभार्थी ८७ होते. सर्वात जास्त स्त्री लाभार्थी त्र्यंबकेश्वरमध्ये ६ इतक्या होत्या. तर सर्वात कमी लाभार्थीची संख्या सुरगाण्यात फक्त २ इतकी होती. यावरुन स्त्री लाभार्थ्याचे प्रमाण फक्त २० (१८.६%) आढळून आले. १०७ लाभार्थी याच तालुक्यातील ६४ गांवात विखुरलेले होते. इगतपूरी तालुक्यातील १४ गांवातील २९ लाभार्थी, पेठ तालुक्यातील १७ गांवातील २९, त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील १२ गांवातील २७, कळवण तालुक्यातील ११ गांवातील १३, तर सुरगाणा तालुक्यातील ९ गांवातील ९ लाभार्थी याप्रमाणे एकूण ६४ गांवातील १०७ लाभार्थी विचारात घेण्यात आले.

शिक्षणाच्या माध्यमातून आदिवासी विकास करण्यासाठी आश्रमशाळा ही एक महत्वाची योजना शासनाने राबवून आदिवासी मुला-मुलींची व्यवस्था करण्यात आली. मात्र आजही आदिवासी जमातीमध्ये शिक्षणाबद्दल उदासिनता दिसून येते. सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या लाभार्थीच्या शैक्षणिक पात्रतेवरुन त्यांच्यातील साक्षरतेचे प्रमाण व शिक्षणाचा स्तर पुढीलप्रमाणे दिसून आला.

कोष्टक क्र.३

लाभार्थीचे साक्षरता प्रमाण व शिक्षणाचा स्तर

अ.क्र.	शिक्षणाचा स्तर	लाभार्थींची संख्या		
		स्त्री	पुरुष	एकूण
१.	अशिक्षित	०८	२३	३१ (२९.९%)
२.	प्राथमिक	०४	३३	३७ (३४.६%)
३.	माध्यमिक	०७	१८	२५(२३.३%)
४.	उच्च माध्यमिक	०१	०९	१० (९.३%)
५.	पदवीधर	००	०४	०४ (३.७%)
	एकूण	**२०**	**८७**	**१०७ (१००)**

संदर्भ :- प्रत्यक्ष पाहणीवरुन

वरील कोष्टकावरुन नाशिक जिल्हयातील आदिवासी लाभार्थींच्या शिक्षणाची कल्पना येते. विशेषतः आजही इतर पुढारलेल्या समाजाप्रमाणे पुरुषापेक्षा स्त्रियांच्या शिक्षणाचा स्तर कमी दिसून येतो. शिवाय पुरुषापेक्षा स्त्रियांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त दिसून आले. एकूण लाभार्थीपैकी ३१ (२८.९%) लाभार्थी निरक्षर असून फक्त ४ (३.७%) लाभार्थ्यांनी पदवी प्राप्त केली आहे. विशेषतः एकूण २० स्त्री लाभार्थीपैकी ८ स्त्री लाभार्थी निरक्षर आहेत व एकही पदवीधर नाही म्हणजे स्त्री लाभार्थ्यांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण ४०% एवढे आहे. कोणत्याही समाजाच्या सुधारणेचा पाया शिक्षण हा आहे. मागासलेल्या समाजात शिक्षण नसेल तर आर्थिक, सामाजिक प्रगतीसाठी कितीही प्रयत्न केले तरी ते निष्फळ ठरतात.

मात्र या ठिकाणी महिलांमध्ये निरक्षरता जास्त असली तरी विशेषतः महिला बचत गटामध्ये त्यांनी सक्रीय सहभाग घेतल्याचे दिसून येते. यावरुन निरक्षरता हा त्यांच्या मार्गात महत्वाचा अडथळा ठरला असे म्हणतात येणार नाही.

भारतात ५२७ अनुसूचित जनजाती असून २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील आदिवासी संख्या ८.४३ कोटी होती. एकूण लोकसंख्या हे प्रमाण

८.५% होते. नाशिक जिल्हयात आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण २३.९% आहे. या देशातील मूळ आदिवासी म्हणून डॉ.एल्विन तसेच ठक्कर बाप्पा यांनी त्यांना आदिवासी म्हटले आहे. डॉ. घुर्ये त्यांचा उल्लेख मागासलेले हिंदू असा करतात. तसेच वनात राहणारे म्हणून वन्यजाती असेही म्हणतात. तर भारतीय संविधानातील कलम ३४१ व ३४२ मध्ये केलेल्या तरतूदीनुसार तयार केलेल्या सूचीमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या या जनसमूहांना अनुसूचित जमाती म्हणतात.

महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय आदिवासी जमातीची लोकसंख्या कमी अधिक प्रमाणात आढळून येते. नाशिक जिल्हयात सर्वेक्षणामध्ये प्रामुख्याने कोकणा, महादेव कोळी, ठाकूर, वारली, कातकरी व पारधी जमाती आढळून येतात.

कोष्टक क्र.४

लाभार्थी आदिवासी जमातीचे प्रमाण

अ.क्र.	अनुसूचित जमात	शेकडा प्रमाण
१.	कोकणा	५३.२
२.	महादेव कोळी	२३.३
३.	ठाकूर	१९.६
४.	पारधी	१.८
५.	कातकरी	०.९
६.	वारली	०.९

संदर्भ :- प्रत्यक्ष पाहणीवरुन

वरील कोष्टकावरुन नाशिक जिल्हयात कोकणा जमातीचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ५३.२ टक्के आढळून आले विशेषत: पेठ व सुरगणा तालुक्यात कोकणा जमातीचे लोक जास्त प्रमाणात राहतात. पश्चिम उत्तर भागात त्यांचे वास्तव्य जास्त आहे. त्या खालोखाल महादेव कोळी जमातीचे प्रमाण २३.३ टक्के आहे. ठाकूर जमातीचे प्रमाण १९.६ टक्के असून त्यांचे वास्तव्य इगतपूरी व पेठ तालुक्यात आहे. पारधी,कातकरी व वारली या तीन ही जमातीचे प्रमाण नाशिक जिल्हयात नगण्य आहे. नाशिक जिल्हयात कोकणा, महादेव कोळी, ठाकूर, पारधी, वारली व कातकरी यांचे प्रमाण कमी अधिक असले तरी त्यांची आर्थिक स्थिती जवळपास सारखीच दिसते.

आदिवासी समाजाचे एकूण वार्षिक उत्पन्न विचारात घेतल्यास खऱ्या अर्थाने त्यांच्या आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. बायएफ मित्र संस्थेच्या नाशिक जिल्हयातील लाभार्थी आदिवासी कुटुंबांची पाहणी केली असता त्यांचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न खालीलप्रमाणे दिसून आले.

कोष्टक क्र.५

लाभार्थीचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न

अ.क्र.	सरासर वार्षिक उत्पन्न	लाभार्थी संख्या	शेकडा प्रमाण
१.	१०००० पेक्षा कमी	१३	१२.१
२.	१०००१ ते २००००	१३	१२.१
३.	२०००१ ते ३००००	२८	२६.१
४.	३०००१ ते ५००००	१४	१३.०
५.	५०००१ ते ६००००	०८	७.४
६.	६०००१ पेक्षा जास्त	०१	०.९

संदर्भ :- प्रत्यक्ष पाहणीवरुन

आदिवासी व्यक्तींना वर्षभरात विविध मार्गांनी जे वार्षिक उत्पन्न मिळते. त्यावरुन त्या समाजाची कल्पना येते. यापूर्वी संशोधकांनी एमफील पदवीसाठी आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास केला हाता. त्यावरुन दिंडोरी तालुक्यातील आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थिती फारच हलाखीची असल्याचे आढळून आले होते. त्या सर्वेक्षणात ८०० व्यक्तीपैकी फक्त २ व्यक्तीचे वार्षिक उत्पन्न २० हजारापेक्षा जास्त आढळून आले तर सर्वाधिक ४८ व्यक्तीचे उत्पन्न ५ ते १० हजाराच्या दरम्यान होते, असा निष्कर्ष निघाला होता. मात्र या सर्वेक्षणामध्ये आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थिती समाधानकारक दिसून आली. कारण फक्त १२.१ टक्के लाभार्थ्यांचे उत्पन्न १० हजारापेक्षा कमी आहे, तर ४० टक्के पेक्षा जास्त आदिवासी कुटुंबांचे उत्पन्न १० ते २० हजारच्या दरम्यान होते. ५० हजारापेक्षा जास्त उत्पन्न असणारे लाभार्थी ८.४ टक्के इतके आढळून आले. यावरुन आदिवासींच्या उत्पन्नात समाधानकारक वाढ झाली आहे, हे स्पष्ट होते.

नाशिक जिल्हयातील लाभार्थी आदिवासी कुटुंबांची आर्थिक पाहणी केली असता त्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली का ? अशी विचारणा केली असता ५७.९ टक्के

लाभार्थींनी उत्पन्नात वाढ झाल्याचे मान्य केले. यावरुन संस्थेच्या कार्याच्या यशस्वीतीची कल्पना येते. आदिवासी व्यक्तींना विविध मार्गांनी उत्पन्न मिळत असते. केवळ एकूण वार्षिक उत्पन्नावरुन संस्थेच्या योगदानाची कल्पना येणार नाही. त्यामुळे केवळ संस्थेच्या योगदानामुळे वार्षिक उत्पन्नात किती वाढ झाली याचा आढावा घेण्यात आला. त्यावरुन अवघ्या ७-८ वर्षाच्या कालावधीत संस्थेने ज्या योजना राबविल्या त्यामुळे उत्पन्न समाधानकारकरित्या वाढल्याचे दिसून येते. काही लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली नसली तरी आपले उत्पन्न वाढेल असा आशावाद त्यांच्यात दिसून आला.

बायएफ मित्र या संस्थेच्या विविध योजनांमुळे लाभार्थींच्या आर्थिक परिस्थितीत खरच बदल झालाय का याची स्पष्ट कल्पना यावी म्हणून सर्वेक्षणात लाभार्थी कुटुंबाप्रमाणेच बिगर लाभार्थी कुटुंबांचा समावेश करण्यात आला. लाभार्थी व बिगर लाभार्थी यांच्या वार्षिक उत्पन्नाची तुलना केली असता बिगर लाभार्थीपेक्षा लाभार्थींचे उत्पन्न जास्त असल्याचे आढळून आले. यावरुन बायएफ मित्र या संस्थेच्या योजनांमुळे आर्थिक स्थिती सुधारली हे स्पष्ट दिसून येते.

बिगर लाभार्थी मधील २०.५ टक्के व्यक्तीचे वार्षिक उत्पन्न १०००० पेक्षा कमी आढळून आले तर लाभार्थ्यांमध्ये हेच प्रमाण १२.१ टक्के आहे. याचा अर्थ बिगर लाभार्थींमध्ये हलाखीचे जीवन जगणाऱ्याचे प्रमाण जास्त दिसून येते. यावरुन बायएफ मित्र संस्थेच्या योगदानामुळे आदिवासीच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होत आहे हे स्पष्ट होत आहे.

२००७ च्या नियोजन मंडळाच्या निकषाचा आधार घेतल्यास ३ व्यक्तीच्या कुटुंबांचा वार्षिक खर्च रु.२४००० दारिद्रय रेषेसाठी ग्राहय धरला आहे. मात्र सर्वेक्षित लाभार्थी आदिवासी कुटुंबांचे सरासरी आकारमान ६ आहे यासाठी त्यांना रु.४८००० खर्च अपेक्षित आहे. हा निकष गृहित धरला तर एकूण २१.५ टक्के लाभार्थी दारिद्रय रेषेच्यावर जीवन जगत आहे, असा अर्थ होतो. तर ७८.५ टक्के लाभार्थी कुटुंबे दारिद्रय रेषेखाली आहे, असे दिसते. मात्र प्रत्यक्ष लाभार्थींना आपण दारिद्रय रेषा ओलांडली का ? असा प्रश्न विचारला असता १४.९ टक्के लाभार्थींना होय असा प्रतिसाद दिला. एकूण वार्षिक उत्पन्नावरुन २१.५ टक्के लाभार्थींनी तर त्यांच्या प्रतिसादावरुन १४.९ टक्के लाभार्थी दारिद्रय रेषा ओलांडल्याचे स्पष्ट होते. त्यात बायएफ मित्र संस्थेच्या योगदानामुळे दारिद्रय रेषा ओलांडण्यास यश आल्याचे १४.९ टक्के लाभार्थींनी मान्य केले तर ५६ टक्के लाभार्थ्यांनी दारिद्रय रेषा ओलांडण्याची अपेक्षा आहे, असे नमूद केले. यावरुन बायएफ मित्र संस्थेच्या योगदानाची कल्पना येते.

विशेषतः भूमीहिनाना उत्पन्नाचे शाश्वत साधन उपलब्ध करुन देण्यासाठी

बायएफ मित्र संस्थेमार्फत भूमीहीन विकास कार्यक्रम राबविला जातो. बायएफ मित्र संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातील २० ते ३० आदिवासी कुटुंबाकडे जमीन नाही. कौशल्य, आवड व क्षमता अशा घटकांचा विचार करुन भूमीहिनाना स्वयंरोजगाराचे उपक्रम दिले जातात. बायएफ मित्र संस्थेच्या भूमीहिन विकास कार्यक्रमांतर्गत १०७ लाभार्थ्यांपैकी २३ लाभार्थ्यांनी वेगवेगळया प्रकारच्या स्वयंरोजगाराचा लाभ घेतलेला आहे. भूमिहिनाना आपल्या घराजवळ, गांवात अथवा गावाशेजारीच रोजगार उपलब्ध करुन दिल्याने त्यांना उत्पन्नाचे कायमस्वरुपी साधन उपलब्ध झाले आहे. एकंदरीत भूमिहिनाना स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे या उद्देशाने संस्थेमार्फत भूमिहिन विकास कार्यक्रम राबविला जातो.

नाशिक जिल्हयातील आदिवासी तालुक्यात बायएफ मित्र चे कार्य सर्वदूर पसरत आहे. संस्थेच्या प्रसार व प्रचारामध्ये बायएफ मित्रचे कर्मचारीच प्रत्यक्ष आदिवासींच्या घरी जाऊन संस्थेविषयी व योजनेविषयी माहिती पुरवितात. ७२.८ टक्के लाभार्थींनी विविध माहिती कर्मचाऱ्यांकडून मिळाली असे नमूद केले. यावरुन बायएफ मित्रचा कर्मचारीवर्ग आदिवासींच्या दारापर्यंत पोहोचल्याचे दिसून येते.

नाशिक जिल्हयातील पाचही आदिवासी तालुक्यात बायएफ मित्र संस्थेच्या विविध योजना आदिवासीपर्यंत पोहोचल्या असून त्याचे सर्व श्रेय बायएफ मित्र ची यंत्रणा व कर्मचारी यांना दिले जाते. कारण लाभार्थी कुटुंबांना माहिती मिळण्याचे अनेक स्त्रोत असूनही सर्वात जास्त म्हणजे ७२.८ टक्के लाभार्थींनी बायएफ मित्र कर्मचाऱ्यांकडून माहिती मिळाली असे पाहणीत दिसून आले.

सध्या ग्रामीण व आदिवासी भागात शासनाच्या मदतीने संस्था अनेक योजना राबवित आहे. त्यातील अनेक योजना प्रत्यक्ष आदिवासीपर्यंत पोहोचविण्यात संस्थेला यश आले आहे. कारण बहुतांशी योजना लाभार्थींना माहित असल्याचे दिसून आले. कोणत्याही योजनेचा लाभ तेव्हाच घेतला जातो जेव्हा अशा योजनाविषयी सविस्तर माहिती असते. वाडी योजनेविषयी माहिती असल्यामुळे या योजनेचे लाभार्थीही सर्वाधिक आहेत.

कोष्टक क्र.६

योजना माहिती असणाऱ्याचे प्रमाण व प्रत्यक्ष लाभ घेतलेल्या लाभार्थींची संख्या

अ.क्र.	योजना	योजना माहिती असणाऱ्या लाभार्थींची संख्या	प्रत्यक्ष लाभ घेतलेल्या लाभार्थींची संख्या
१.	पशुधन कार्यक्रम	१७	०४
२.	बचतगट	६५	४१

अ.क्र.	योजना	योजना माहिती असणाऱ्या लाभार्थींची संख्या	प्रत्यक्ष लाभ घेतलेल्या लाभार्थीची संख्या
३.	आरोग्यविषयक	३१	७०
४.	भूमीहिन योजना	२७	१०
५.	वाडी लागवड	१०२	८७
६.	पाणलोट कार्यक्रम	१४	०४
७.	जन उत्कर्ष कार्यक्रम	१६	०२
८.	कृषी योजना	१९	११
९.	स्वयंरोजगार	२५	२३
१०.	रोपवाटीका	०८	१२
११.	जलस्त्रोत कार्यक्रम	१४	२८

संदर्भ- प्रत्यक्ष पाहणीवरुन

वरील कोष्टकावरुन नाशिक जिल्हयात एकूण १०७ लाभार्थ्यांपैकी सर्वाधिक १०२ लाभार्थ्यांना वाडी लागवड योजनेविषीय माहिती आहे. तर ८१.३ टक्के लाभार्थींनी वाडी लागवड केली आहे. यावरुन योजना किती लोकप्रिय आहे याची कल्पना येते. ही योजना अत्यंत लोकप्रिय असून **वाडी मॉडेल** हे आदिवासी विकासासाठी वरदान ठरले आहे. वाडी प्रकल्पाखालोखाल ६०.७ टक्के लाभार्थींनी स्वयंसहाय्यता बचत गटाबाबत माहिती आहे. महिलांमधील बचतगटाची चळवळ जोमाने सुरु असून ३८.३ टक्के लाभार्थीन बचत गटाची स्थापना केलेली आहे. याशिवाय ९.३ टक्के लाभार्थीना भूमीहिन विकास कार्यक्रमांतर्गत स्वयंरोजगार प्राप्त झाला आहे. आरोग्यविषयक जनजागृती आदिवासी बांधवामध्ये होत आहे. कारण एकूण लाभार्थ्यांपैकी ३१ लाभार्थ्यांना आरोग्यविषयक योजनेची माहिती आहे. मात्र प्रत्यक्षात लाभार्थीची संख्या जास्त म्हणजे ७० इतकी आहे. यावरुन योजनेचा लाभ घेतलेला असूनही योजना माहिती नाही, असे सांगण्याऱ्याचे प्रमाण जास्त दिसून येते.

फळबाग लागवड, आरोग्यविषयक योजना, बचत गट, जलस्त्रोत विकास कार्यक्रम यांच्या लाभार्थीची संख्या सर्वाधिक आहे पशुधन विकास कार्यक्रम, स्वयंसहाय्यता बचत गट, आरोग्यविषयक योजना, भूमिहिन योजना, वाडी लागवड, पाणलोट कार्यक्रम, जनउत्कर्ष कार्यक्रम, कृषी विकास योजना, रोपवाटीका, पाणी शुध्दीकरण व जलस्त्रोत कार्यक्रम अशा अनेक योजना तळागाळातील व दऱ्याखोऱ्यातील आदिवासीपर्यंत पोहोचविण्यात बायएफ मित्रला यश आले आहे. तसेच प्रत्यक्ष लाभ कसा घेतला

जाईल यासाठी संस्था विशेष प्रयत्न करीत आहे.

आदिवासी समाजाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी शासनाच्या जोडीला बायएफ मित्र या स्वयंसेवी संस्थेची खऱ्या अर्थाने मदत होताना दिसते. ना नफा ना तोटा या तत्वावर चालणारी बायएफ मित्र संस्था विविध भागात बहुउद्देशीय सर्वांगीण ग्रामीण व आदिवासी कार्यक्रम राबवित आहे. अनेक योजना तळागाळातील व दऱ्याखोऱ्यातील आदिवासीपर्यंत पोहोचविण्यात बायएफ मित्रला यश आले आहे. तसेच प्रत्यक्ष लाभ कसा घेतला जाईल यासाठी संस्था विशेष प्रयत्न करीत आहे. नाशिक जिल्हयात पाचही आदिवासी तालुक्यात संस्थेच्या विविध योजना आदिवासीपर्यंत पोहोचल्या आहेत. संस्थेच्या योगदानामुळे नाशिक जिल्हयातील आदिवासी समाजाच्या आर्थिक स्थितीत बदल झाल्याचे दिसून आले.

संदर्भ :-

१. शिरोळे धैयशील (२००२) **'आदिवासी कथा आणि व्यथा'**, पुणे स्नेहवर्धन प्रकाशन

२. डोळे बा.म.व अन्य (२००२) **'ग्रामीण विकासासंबंधी बिनसरकारी, सेवाभावी संस्थाचा दृष्टीकोन'** नासिक, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ

३. तपस्वी सु.गो.(२००७) **'विकासाच्या वाटा'**मुंबई, ग्रंथाली प्रकाशन

४. जोशी लक्ष्मणशास्त्री संपा.(२००२) **'मराठी विश्व कोष खंड-१/२/३'**महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती, मुंबई

५. आगलावे प्रदीप (२०००), **'संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे'**नागपूर, विद्या प्रकाशन

६. बेहरे सुमन (१९९८) **'सामाजिक संशोधन पध्दती'** नागपूर विद्या प्रकाशन

७. Jain Navinchandra and other (1995) 'A overview of Tribal Research studies' Pune, Tribal Research and Training Institute, Pune

८. मुटाटकर रामचंद्र (जाने.जून,२००७) **'संपादकीय लेख'** हाकारा प्रकाशन, पुणे महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद,

९. तपस्वी सु.गो.(२००७), **'विकासाची दिशा'**मुंबई ग्रंथाली प्रकाशन

* * *

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींचे सामाजिक व आर्थिक संघटन

*प्रा.डॉ.योगेश दा.उगले

महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३,०७,७९३ चौ.कि.मी.एवढे आहे. त्यापैकी ५०,७५७ चौ.कि.मी क्षेत्र आदिवासी उपयोजनेखाली येते. त्याचे प्रमाण १६.५% एवढे आहे. राज्यात एकूण ३५ जिल्हे असून आदिवासी ज्या भागात राहतात त्या भागाचे भौगोलिकदृष्टया सहयाद्री विभाग, सातपुडा विभाग, गोंडवाना विभाग असे तीन विभाग पडतात. महाराष्ट्राच्या पूर्वेस विदर्भ प्रांतात गोंडवाना विभागातील डोंगराळ व जलमय प्रदेश असणारा आदिवासीबहुल क्षेत्र असणारा **यवतमाळ** हा महत्वाचा जिल्हा आहे.

यवतमाळ जिल्हा १९° २६' व २०°४२' उत्तर अक्षांश आणि ७७°१८' व ७९°९' पूर्व रेखांशावर असून उत्तरेकडे अमरावती व वर्धा जिल्हा, पूर्वेस चंद्रपूर जिल्हा, दक्षिणेकडे आंध्रप्रदेश राज्य व नांदेड जिल्हयाचा भाग, पश्चिमेकडे परभणी, अकोला व वाशिम जिल्हयाचा भाग आहे. जिल्हयाचे क्षेत्रफळ १३५८२ चौ.कि.मी.असून क्षेत्रफळात राज्यात ६ वा क्रमांक आहे. राज्यातील ४.४१% परिक्षेत्र या जिल्हयाचे आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येची घनता दर किलोमीटर १५३ एवढी आहे. यवतमाळ जिल्हयात यवतमाळ, दारव्हा, राळेगांव, कळंब, बाभुळगांव, नेर, वणी, पुसद, महागांव, उमरखेड, दिग्रस, घाटंजी, केळापूर, मारेगांव आणि झरीझामणी असे एकूण १६ तालुके असून जिल्हयाचे मुख्यालय **यवतमाळ शहर** हे आहे.

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींची लोकसंख्या १३,५८२ चौ.कि.मी.मध्ये पसरलेली आहे. त्यात गोंड जमात ही घाटंजी, केळापूर, मारेगांव, झरीझामणी, वणी व यवतमाळ तालुक्यात आहे. आंध ही जमात उमरखेड, पुसदमध्ये आहे. दिग्रस तालुक्यात कोलाम जमात, मारेगांव, झरीझामणी, वणी तालुक्यात हलबा, हलबी, बाभुळगांव, नेर, दारव्हा आर्णी तर पारधी ही जमात महागांव तालुक्यात मोठया प्रमाणात आहे.

*** राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शिवरामजी मोघे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पांढरकवडा, जि.यवतमाळ**

१९९१ च्या जनगणनेनुसार यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी एकूण लोकसंख्या ४४५८०४ असून २२६५०१ पुरुष तर २१९३३९ एवढया स्त्रिया असून यवतमाळ जिल्हयातील एकूण लोकसंख्येच्या २१.४६% आदिवासींची लोकसंख्या आहे. एकूण आदिवासी लोकसंख्येतील ९३.७५ %(४१७,९६५) लोक ग्रामीण भागात राहत असून राहिलेली ६.२५% (२७८७५) लोकसंख्या शहरी भागात राहतात.

आदिवासींच्या सामाजिक संघटनाचा विचार करता जिल्हयात गोंड, परधान, कोलाम, आंध हे संख्येने मोठया प्रमाणात असून धनवर, खाटीया पारधी, हलबा, हलबी हे तुलनेने फार कमी राहतात. प्रत्येक जमातीची वेगवेगळी अशी वैशिष्ठये असतात. त्यामुळे त्यांच्यात विविधता आढळते. असे असले तरी सर्व सामान्य आदिवासींचे जीवन त्याची मूल्ये आणि वैशिष्ठये ही आदिवासी समाजात समान स्वरुपाची आढळून येतात.

आदिवासींच्या भौगोलिक स्थानावरुन व त्याच्या खेडयावरुन त्यांचे सामाजिक जीवन चांगले समजू शकते. ते टेकडया आणि उंचवटयाच्या ठिकाणी राहणे पसंत करतात.

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींचे बहुतेक गांवे टेकडयाच्या पायथ्याशी किंवा उंचवटयावर आहेत. खेडे हे विशिष्ट पध्दतीने बसलेले आहे.

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासीच्या सामाजिक संघटनाचा आढावा पुढीलप्रमाणे आहे.

सामाजिक संघटन

१. कुटुंब संस्था : -

हर्टन हंट म्हणतात की, 'असा नाते संबंधित गट की जो निश्चित मानवी गटाच्या गरजा भागवितो आणि मुलांचे पालन पोषण करतो ते कुटुंब होय.'

म्हणजे कुटुंबात व्यक्तीच्या मानवी गरजा भागवून बालसंगोपन करणे एक प्रकारचे निश्चित कार्य ठरतेत्र याउलट डी.एन.मुजुमदारांनी जी कुटुंबांची व्याख्या केली आहे, ती सुध्दा लक्षात घेण्यासारखी आहे. मुजुमदार म्हणतात, एकाच घरात राहणाऱ्या, एकमेकांशी संबंधित असणाऱ्या, स्थान, हित व परस्पराविषयीच्या कर्तव्याची जाणीव याबद्दल जागरुक असणाऱ्या व्यक्तीच्या समूहाला **'कुटुंब'** म्हणतात.

लैंगिक संबंधावर आधारलेला आणि प्रजोत्पाद करुन बालसंगोपन करणाऱ्या समूहाला जर राहण्यासाठी घर असेल, त्याचे परस्पराशी रक्तसंबंधी असतील, ज्याने स्थान हित आणि परस्पराविषयी जाणीव ठेवण्याची जयारी ठेवली असेल तर अशा समूहाला कुटुंब म्हणणे सार्थ आहे.

ब्रुम व सेल्झनिक म्हणतात की, कुटंब असे एक मूलभूत एकक आहे की, ज्यात मुलांपासून प्रौढापर्यंत सातत्याने सामाजिकीकरण होत राहते.

वरीलप्रकारे निरनिराळ्या विचारवंतांनी आपआपली मते व्यक्त केली आहे, तीच स्थिती यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींच्या कुटुंबाबतही लाग आहे. जिल्हयातील आदिवासीमध्ये पिढयानपिढया एकत्र राहण्याची पध्दती होती. परंतू आज मोठया प्रमाणात विभक्त कुटुंब पध्दती आहे. ५०० निवेदकांनी कुटुंबाच्या स्वरुपाबाबत दिलेल्या प्रतिसादावरुन दिसून येते. १३९ (२७.८०%) निवेदक संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे जीवन घालवितात व संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे समर्थन करतातेतर ३६१ (७२.२०%) कुटुंबे विभक्त स्वरुपाची आहे. परंतू आदिवासींच्या स्वतंत्र कुटुंब व्यवस्थेत आदिवासी कुटुंबांतील सदस्य संख्या मोठी असल्याचे दिसून येते. एकूण ५०० निवेदकापैकी कुटुंबातील १ ते ३ सदस्य संख्या असणारे १०९ (२१.८०%) कुटुंब आहेत. तर ४ ते ६ कुटुंब सदस्य असणारे २७१ (५४.२०%, ७ ते ९ कुटुंबातील सदस्य संख्या असणारे ८८ (१७.६०%) तर १० चे वर कुटुंब सदस्य संख्या असणारे ३२ (६.४०%) निवेदक होते. यावरुन असे दिसते की, आदिवासीमध्ये कुटुंब नियोजनाबाबत अनास्था, अज्ञान, अशिक्षितपणा इत्यादीमुळे कुटुंबांतील जेष्ठ व्यक्ती हे कुटुंब प्रमुख असतात. ४५० (९०%) निवेदकांनी कुटुंब प्रमुख वडील आहे तर केवळ ५० (१०%) निवेदकांनी आई कुटुंब प्रमुख आहे. असे सांगितलेवरुन पितृप्रधान कुटुंब पध्दती आदिवासीमध्ये आहे, हे स्पष्ट होते. कुटुंब व्यवस्थेत पुरुषाची भूमिका महत्वाची मानली जात असल्यामुळे कुटुंबाच्या बाबतीत निर्णय घेतात व कुटुंबातील इतर सदस्य त्याचे पालन करतात. पितृस्थानीय निवास पध्दती असलेल्या गोंड, कोलाम, परधान, आंध, पारधी या जमातीत सामाजिक स्वातंत्र्याच्या बाबतीत स्त्रियांची अवस्था बऱ्यापेकी आहे. गोंड जमातीत विवाहपूर्व वैज्ञानिक वर्तन पतीची निवड घटस्फोटाची परवानगी इ.बाबतीत स्त्रियांना बरेच स्वातंत्र आहे. आदिवासी स्त्री ही स्वतः मिळविती असून पैशाचे व्यवहार पुरुषाकडे असतात. क्वचितच बाजाराला जाण्यापुरते आर्थिक स्वातंत्र्य तिला जरुर आहे. कुटुंबांचा आर्थिक भार सांभाळणारी एक व्यक्ती म्हणून स्त्रीकडे पाहिले जाते. ती घरकाम सांभाळून, जंगलातून मोळी आणणे, डिंक, मध, मोहफुले गोळा करणे व शेतीच्या कामात मदत करणे, मूल सांभाळणे ही कार्य अगदी यशस्वीरित्या पार पाडते. गोंड, कोलाम, परधान, आंध, पारधी समाजात स्त्रियांचे स्थान ब-यापैकी असले तरी स्त्रियांच्या विकासाला वाव मिळालेला नाही. स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत उदासिनता दिसून येते. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी जमातीतील साक्षरतेचे प्रमाण आदिवासी पुरुष साक्षरता ७४.३% एवढे आहे तर आदिवासी स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ४९.५ टक्के एवढे आहे.

पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या प्रभावीखाली आदिवासी स्त्रिया निष्प्रभ ठरतात.

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी जमातीतील पारंपारिक कुटुंब पध्दतीत प्रगत समाजाचा संपर्क, शहरीकरण, दळणवळणाच्या सोयी, शिक्षणाचा प्रसार, शासकीय धोरण यासारख्या कारणामुळे आदिवासींचे कौटुंबिक जीवन प्रभावित झालेले दिसून येते.

२. विवाह संस्था : -

आदिवासी समुदायात विवाह ही संस्था व्यक्तीच्या वर्तन नियंत्रणाचे कार्य करीत असते. विवाह या शब्दाचा अर्थ वि + वाह = वाहून नेणे किंवा उचलून नेणे असा होता.

मुजुमदार यांच्या मतानुसार नियमित तसेच सामाजिक मान्यताप्राप्त लैंगिक संतुष्टता विवाहाचे मूळ कारण आहे. मुलांचे पालनपोषण, संस्कृतिचे संक्रमण, आर्थिक आवश्यकता, लैंगिक संतुष्टता आणि संपत्तीचा अधिकार हे उद्देश विवाह संस्थेत समाविष्ट होतात, असे मुजूमदार यांना वाटते.

अमेरिकेतील प्रसिध्द सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ मेल्विन हर्स्कोबिटस् यांनी 'स्थायी होईल या भावनेने सुरु झालेल्या व समाजाची मान्यता असलेला स्त्री पुरुष समागम म्हणजे विवाह होय' असे म्हटले आहे.

थोडक्यात दोन किंवा अधिक भिन्नलिंगी भागीदार असणारा, समाजाने मान्यता दिलेला साधारणत: दीर्घकाळ टिकणारा, औपचारिकपणे आस्तित्वात येणारा आणि भागीदाराचे परस्परांविषयी व भागीदारातून निवडलेल्या अपत्याविषयी काही अधिकार व कर्तव्य निर्माण होणारा संघ म्हणजे विवाह होय. अशी सर्वसामान्यपणे विवाहाची व्याख्या करता येईल.

यवतमाळ जिल्हयात आदिवासींच्या विवाहाची मूलभूत वैशिष्ठये यापेक्षा वेगळी नाही. त्यांचा विवाह विविध विधीनी व्यापला आहे. हे विवाह विधी ते आजही मोठया निष्ठेने जोपासत आहे. गोंड, कोलाम, आंध, परधान, पारधी यांच्यात परगोत्र विवाह मान्य असून एकाच कुळात आपसात लग्न करणे निषिध्द मानले आह. आंध जमात दोन गटात विभागली आहे. ते म्हणजे वरताळी आणि खालताळी. आंध जमातीत बर्हिविवाह संबंध करणारे पुष्कळ कुळी असून त्यांची नांवे गांवाची नांवे, जनावरे किंवा वनस्पतीची नावे यावरुन त्यांनी उचललेली दिसून येतात. वरताळी गट हा खालताळी गटापेक्षा उच्च दर्जाचा समजण्यात येतो. त्यामुळे त्यांच्यात बेटीव्यवहार होत नाही. गोंड जमातीची चार सग्यात किंवा कुळामध्ये विभागणी झाली आहे. या जमातीतील सर्व सगेसंबंधी हे एकमेकांशी रोटीबेटी व्यवहार करणारे कप्पेबंद वर्ग आहेत. महाराष्ट्रात गोंड जमात ५० पेक्षा जास्त उपगटात विभागली आहे. गोंड

जमातीची अंतर्गत समाजरचना अशी आहे की, प्रत्येक जण जो व्यवसाय करतो किंवा गांवाला ज्या प्रकारची सेवा देतो त्यानुसार त्याचे मान्यताप्राप्त गट बनले आहेत. त्यांना गोंड जमातीचे उपगट म्हणतात. गोंडात चारदेवे (नालुंग पेन सगा), पाचदेवे (सिंयुग पेन सगा), सहादेवे (सारुंग पेन सगा), सातदेवे (येडुंग पेन सगा), कुलगट (गोत्र) असून एका कुलगटातील गोंड स्वतःच्याच कुलगटाच्या गोंडाशी लग्न होऊ नये हे पाहतात. कोलाम जमातीत कोणतीही उपजमात किंवा उपगट नाही. परंतू गोंडाप्रमाणे त्यांच्या जमातीत बहिर्विवाह करणारी वेगवेगळी कुळे आहेत व त्याच्यापैकी बरीच कुळनामे जोड कुळी सारखी आहेत. काही ठराविक कुळे मिळून झालेले चार कुलवर्ग आहेत. ती म्हणजे चार देवतांची उपासना करणारे चार देवे या प्रमाणे पाचदेवे, सहादेवे आणि सातदेवे असे कुलवर्ग आहेत. परधान जमातीत अनेक अंतर्विवाही गट आहेत. राजप्रधान, गोंडप्रधान, थोटिया परधान हे त्यातील मुख्य गट आहेत. परधान जमातीमधील बहिर्विवाह करणारे गट हे गोंड जमातीमधील गटासारखे आहेत. ज्यांची पूजा ते करतात त्या देवाच्या संख्येनुसार त्यात उपगट पाडले आहेत. त्यातील एका गटाचे लोक दुसऱ्या गटातील लोकांशी लग्नव्यवहार करीत नाहीत. पारध्यामध्ये सोलंकी, पवार, सोनावणे, दाभाडे, शाले, भावे, चव्हाण अशी परस्पराशी बेटी व्यवहार करणारी कुळे आहेत. एकाच आडनावाच्या व्यक्ती किंवा ज्यांच्या मामाची आडनावे समान आहेत (मातूल गोत्रीय) एकमेकांशी लग्न करु शकत नाही.

आदिवासीमध्ये बालविवाहाची प्रथा दिसत नाही. याला कदाचित एखादा दुसरा अपवाद असेलही. पण तो इतर समाजाच्या संपर्कामुळे परंतू सर्रास बालविवाह होत नाही. कारण १० ते १५ वयोगटात कुठेही प्रतिसाद असल्याचे दिसून येत नाही. आपल्या कुटुंबात बालविवाह झाले आहेत काय ? असा होय/नाही स्वरुपाचा प्रश्न विचारला असतो ५०० निवेदकांपैकी १८ ते २० वर्षे वयोगटात लग्न होतात किंवा लग्नाचे वय असे निरक्षर ९० (१८%) प्रमाण आहे. तर प्राथमिक स्तरावर हेच प्रमाण ८५ (१७%) आहे. माध्यमिक स्तरावर केवळ ७० (१४%) आहे. याचा अर्थ शिक्षणनिहाय १६ ते २० या वयात मुलांचे लग्न कमी होत गेलेले आहेत. १६ ते २० हे लग्नवय आहे. असे ७० (१४%) लोकांना वाटते तरीही हे वय म्हणजे अगदीच बालविवाह असल्याचे दिसत नाही. २१ ते २५ हे विवाहयोग्य वय आहे. असे ४३० (८६%) लोकांना वाटते. यावरुन आदिवासी समाजात प्रौढ विवाह प्रचलित आहे असे म्हणता येते.

मुलीच्या लग्नाच्या बाबतीत मागोवा घेताना असे दिसून येते की, मुलीच्या लग्नाचे वय १० ते १५ असावे असे म्हणणारे केवळ ४० (८%) लोक आहेत तर १९ ते २० वर्षे मुलीच्या लग्नाचे वय असणारे सर्वाधिक ४६० म्हणजे ९२ % प्रमाण आहे. एकूण असे लक्षात येते

की, आदिवासी जमातीमध्ये प्राचीन काळी बालविवाह रुढ नव्हते. नंतरच्या काळातही प्रौढविवाह आदिवासीमध्ये अधिक होत राहिले. पूर्वी आदिवासी जमातीत नवरा मुलास नवरीस वधूमूल्य पैसे व धान्याच्या स्वरुपात द्यावे लागत. ही प्रथा कोलाम, पारधी, परधान इत्यादी जमातीत आहे. परंपरा म्हणून आजही वरपक्षाकडून वधूस साडी पासुडी दिली जाते. ५ लुगडे व १२ रु.५० पैसे दिले जात होते. परंतू आजकाल हुंडा प्रथेस या समाजात अल्प प्रमाणात सुरुवात झाली आहे. हुंडयात वस्तु, घडयाळ, अंगठी, सायकल, रेडिओ इत्यादी ऐपतीप्रमाणे तर रक्कम रु.१००० ते रु.२००००/- पर्यंत घेतली जाऊ लागली आहे. परंतू हे सर्व चोरुन लपून जातपंचायतीला माहित न करता ठरविले जाऊ लागले आहे. मुलाच्या लग्नात हुंडा घेतात असे मत व्यक्त करणारे १२७ (२५.४०%) निवेदक हुंडा घेत नाही असे म्हणणारे आहेत. तर मुलीच्या लग्नात हुंडा न घेणाऱ्याचे प्रमाण कमी होत आहे. त्यामुळे वधूमूल्याची पध्दत कालबाहय होत असल्याचे दिसून येते. गोंड व आंध जमातीत बहुपत्नीत्वास मान्यता आहे. पुरुषांना अनेक बायका करता येतात. परंतू स्त्रियांना मात्र अनेक नवरे करता येत नाही. गोंड, कोलाम, आंध, परधान या जमातीत घटस्फोट पुर्नविवाहास संमती आहे. परंतू या संबंधीचे नियम वेगवेगळया जमातीत वेगवेगळे दिसून येतात.

'विवाह करायचे कायदेशीर विघटन म्हणजे घटस्फोट होय'

घटस्फोटाची अनेक कारणे आहेत यात, अविश्वास, चारित्र्याविषयी संशय, संतती न होणे, नुपसकत्व, आळशीपणा, भिती वाटणे, भांडखोर, वेडेपणा इत्यादी कारणामुळे बहुधा घटस्फोट होतो. घटस्फोटाची आवश्यकता ज्या पक्षास असेल त्याला पंचायतीच्या समोर लग्नाचा खर्च करावा लागतो. घटस्फोटास कोण कारणीभूत आहे यावरुन दंडाची रक्कम ठरते. घटस्फोटाच्या खर्चाच्या रक्कमेतून पंचाना काही खर्च द्यावा लागतो. जर स्त्रीस घटस्फोट नको असेल तर तिची स्वतंत्र व्यवस्था नवऱ्याकडून केली जाते. घटस्फोट घेतल्याचा पुरावा म्हणून साध्या कागदावर दोघांचेही अंगठे घेततात व दोघांचे कागद परस्परांना देतात.

आपल्या कुटुंबांत घटस्फोट झाला काय ? अशा प्रश्नाला होय मध्ये १३ (२.६०%) निवेदकांनी उत्तर दिले तर ४८७ लोकांनी (९४.४०%) नाही असे उत्तर दिले. यावरुन घटस्फोट घेण्याचे प्रमाण अगदी नगण्य स्वरुपाचे दिसून येते. पुनर्विवाह विधूर, परितक्त्या किंवा घटस्फोटीत्यांच्या परस्पर संमतीने विवाह होतात.

सारांश, पारंपारिक विवाहविधी मध्ये जर शिथिलता येत असली तर अंतर्विवाहाच्या बाबतीत यवतमाळ जिहयातील आदिवासी संवेदनशील असून

पारंपारिक विवाह विधीमध्ये थोडीशी आधुनिकता येत आहे.

३. सण व उत्सव :-

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी रुढी, प्रथा, परंपरा प्रिय असून त्याचे पालन जे काटेकोरपणे करतात. या प्रथा गोंड, कोलाम, आंध इ. जमातीत जन्म, लग्न, घटस्फोट, यौवन्नावस्था, पूजा, मृत्यु यासंबंधी आहेत. त्याचा धार्मिक रुढी या निसर्ग या प्राणीपूजेतून निर्माण झाल्या आहेत. गावावर संकट येऊ नये. गावाचे कल्याण व्हावे, पिकांचे संरक्षण, गुरेढोरे यांचे रोगराईपासून संरक्षण, भरघोस पीक इत्यादीसाठी वेगवेगळया देवतांचे उत्सव साजरे केले जातात. रायबुढाली (पाचपावली), संभुनरका (शिवरात्री), शिवमंत्रवरा (शिमगा), रावणमूर्त (रावनपूजा), मांड अमास (मांडवस), सिनाल जंगो (चिमालपूजा), माजापायपूजा (चंद्रउपासना), फडापेन (पेरसापेन पूजा), खरपूजा (आखाडी), संगोपेनपूजा जीवती (समगादेवपूजा), भुजंगपूजा (नागपंचमी), पोरा बडगा (पोळा), नारपूजा (ग्रामदेवतापूजा), कलीमायपूजा (कलीकलांकी) हे सण प्रामुख्याने गोंड व परधान समाजाकडून साजरे केले जाते. कोलाम जमातीत गांवबांधणी हा सण कोलाम जमातीतील वर्षातील मोठा उत्सव म्हणून साजरा करतात. कोलामी भाषेत या सणाला **'साती'** या नांवाने संबोधतात. अत्यावश्यक स्वरुपाचा हा उत्सव असून भजनांच्या जागृत्यांचा कार्यक्रम होतो. त्याचबरोबर अनारी, फणताडी, पानमाडी, काष्टाफेडी, मोहडोंगरी हे सण साजरे केले जातात. दसरा, दिवाळी, आखाडी, पोळा इत्यादी सण सर्वसाधारण जनतेप्रमाणेच साजरे केले जातात. पारधी जमातीत दसरा सणाला विशेष महत्व देतात. बहुतांश आदिवासींनी व्यक्तीगत मुलाखती दरम्यान पारंपारिक सण उत्सव व सामुदायिक कार्यक्रम मोठया प्रमाणात साजरे केले जातात. असे स्पष्ट केले. त्यावरुन यवतमाळ जिल्हयात पारंपारिक सण उत्सव आदिवासी जमातीत मोठया प्रमाणात साजरे करण्याकडे आदिवासी विशेष लक्षपूर्वक प्रयत्न करतात, हे स्पष्ट होते.

४. प्रथा परंपरा :-

पारंपारिक रुढी, प्रियता ही यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींच्या दुर्गम, अतिदुर्गम भागात वास्तव्य असलेल्या, आदिवासी समाजामध्ये अस्तित्वात आहेत. शहरी वातावरणाशी समरस झालेल्या व नवीन आदिवासी पिढीला याची माहिती नसल्याचे मोठया प्रमाणात जाणवते.

तुम्ही तुमच्या जाती, जमातीच्या रुढी, धार्मिक प्रथा, परंपरा पाळता काय ? यावर ४८७ (९७.४०%) निवेदकानी होय हे उत्तर दिल तर १३ (२.६०%) निवेदकांनी नाही असे उत्तर दिले. मिळालेल्या प्रतिसादावरुन यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी जमातीत रुढी, धार्मिक प्रथा, परंपरा मोठया प्रमाणात पाळल्या जातात.

१३ (२.६०%) निवेदक हे आदिवासी जमातीतून शैक्षणिक दृष्टया पुढारलेला तसेच राजकारण, व्यवसाय, उच्च नोकरी इत्यादी हुद्यावर असल्यामुळे सभ्य संस्कृतीने हा वर्ग प्रभावित आहे. त्यामुळे आदिवासी सस्कृती, रुढी, परंपरा लक्षात ठेवणे व त्याचे पालन करणे काही कमीपणाचे मानणारा वर्ग आहे. परंतू अशा लोकांचे प्रमाण हे नगण्य स्वरुपाचे आहे. पांढरकवडा या शहरातून प्राप्त प्रतिसादातून रुढी, प्रथा, धार्मिक परंपरा हा न मानणारे निवेदक होते. यावरुन नागरी भागाशी संपर्क असणाऱ्या सुधारीत आदिवासीमध्ये रुढी, परंपराप्रियतेचा अभाव जाणवतो.

५. बोलीभाषा :-

आदिवासीमधील प्रत्येक जमातीची आपली एक बोलीभाषा आहे. उदा.गोंडाची गोंडी भाषा, कोलामांची कोलामी भाषा, पारधी जमात ही गुजराती, मराठी, कन्नड पारधी, अहिराणी इत्यादी भाषा बोलताना आढळतात.

तुमच्या दैंनदिन व्यवहारात तुम्ही आपल्या बोलीभाषेचा वापर करता काय? याबाबतीत ३९८ (७९.६०%) निवेदकांनी होय असा प्रतिसाद दिला तर १०२ (२०.४०%) निवेदकांनी नाही असा प्रतिसाद दिला. बोलीभाषा न येण्याची वेगवेगळी कारणे आहेत. यात ४० (८%) निवेदकांना स्वत:ची भाषा जाणून घेण्याची व वापरण्यची आवश्यकता वाटत नाही. तर १२ (२.४%) भाषा नीट बोलता येत नाही. तर ५० (१०%) सभ्य समाजाची भाषा बोलणे योग्य समजतात. नागरी भागात राहणारा आदिवासी हिंदी, मराठी, इंग्रजी भाषेचा वापर महत्वाचा मानतो. केळापूर तालुक्यात बहुतांश आदिवासींना तेलगु भाषा बोलता येते. तसेच काहीना बंजारा भाषा बोलता येते. एकंदरीत ग्रामीण भागातील आदिवासी जमातींमध्ये बोलीभाषेचा वापर दैनदिन व्यवहारातून करण्याचे प्रमाण बऱ्यापैकी आहे. यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासीमध्ये भाषेचा वापरात मोठा बदल दिसून येतो.

६. खानपान पध्दती : -

सामान्यपणे आदिवासींच्या जेवणात ज्वारीची भाकरी, कण्या, मुगाचे किवा तुरीचे तिखट वरण हे पदार्थ नियमित असतात. तरी कधी कधी टोमॅटो टाकून वरण व सभोवताली मिळणाऱ्या बिनखर्चाच्या भाज्या, तुरीच्या शेंगा इत्यादी पदार्थ त्या त्या हंगामात त्यांच्या जेवणात असतात. मांसाहार हे त्यांचे आवडते अन्न असले तरी ते नियमित मांस विकत घेण्याची त्यांची ऐपत नसते. त्यामुळे बहुतेक जण जंगलातील शिकार करतात. काही घरी कोंबडया, बकऱ्या पाळतात. ज्या भागात नदी असेल तेथे मासे, झिंगे, खेकडे पकडतात. दूध, दही, लोणी हे पदार्थ त्यांच्या घरात अपवादानेच सापडतात. त्यांचा चहा पण बिनदूधाचा असतो. दर आठवडयाला नजिकच्या गांवात भरणाऱ्या गांवाला जाऊन बाजारहाट करतात. त्यात जीवनाश्यक वस्तु, धान्य, भाजीपाला, मीठमिरची,

मसाला, तेल किरकोळ स्वरुपाचा किराणा घेतात.

आज वनसंरक्षण कायद्यामुळे प्राण्यांची शिकार करण्यावर काही बंदी असल्यामुळे आदिवासीच्या आहारातील मांसाहाराचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येते. पारधी जमात जसजसे, मोर, बटेर, चितेर पकडतात व शहरी भागात विकतात. त्यातून घरखर्च चालवितात. हे सर्व वन विभागास चोरुन होते. जंगलातील वनस्पतीजन्य पदार्थाचा खानपानात समावेश होता तो आता मोठया प्रमाणावर कमी झालेला आहे.

७. जादूटोणा : -

हॅरी जॉन्सनच्या मते, 'जेव्हा वृत्तीचे उदिष्टय अनुभवनीय असते, परंतू साधने मात्र अलौकीक असतात, तेव्हा अशा कृतीला **जादू** असे म्हणतात'. आदिवासींचे विश्व जादुटोणा यांनी वेढलेले आहे. जादू करण्याच्या वेगवेगळया पध्दती रुढ आहेत. आदिवासीमध्ये मंत्र तंत्र विद्येच्या कांही शाखा असतात. यवतमाळ जिल्हयात धनात्री, भानामती, काळभैरव, भिरोटी, तांदळी, नरकयासूर अशा मांत्रिकांच्या शाखा आहेत. याशिवाय मोहिनी विद्या, नजरबंदी, हिंस्त्र प्राण्यांची दाढ बांधणे, किम किंवा ठुनका करणे अशा अनेक लहान मंत्रतंत्रात्मक शाखा आहेत. जिल्हयातील आदिवीमध्ये भूत, प्रेत, पिशाच्च, चेटूक इत्यादी कल्पना मोठया प्रमाणात बाळगतातना दिसतात. गोंडगोवारी लोकांमध्ये मंत्रतंत्र विद्येला मोठया प्रमाणात मानले जाते. विंचुदंश, सर्पदंश, शत्रुला त्रास देणे, इच्छित प्राप्ती, रोगमुक्त करणे, शत्रुस रोगग्रस्त करणे, रोगनिदान, भविष्यातील संकटाची माहिती करुन घेणे, हिंस्त्र प्राण्यापासून रक्षण, निसर्ग कोपापासून रक्षण इत्यादीसाठी आदिवासीमध्ये मांत्रिकामार्फत जादुटोण केला जातो. एखादा आजार झाल्यास व्यक्तीला प्रथम गांवातील मांत्रिकाकडे घेऊन जातात. मांत्रिक त्यावर उपाय करतो. बहुदा कोंबडे, बोकड कापले जातात. सोबत दारुही घेतली जाते. रोग्यास चाबकाचे फटके मारले जातात. बरेचदा अघोरी स्वरुपाचे उपचार केले जातात. याचे प्रमाण ग्रामीण भागात मोठया प्रमाणात आहे.

आपण भूतप्रेत, जादुटोणा, मंत्रतंत्रावर विश्वास ठेवता काय ? या प्रश्नाचे २४६ (४९.२%) निवेदकांनी पूर्ण विश्वास ठेवतो. १४७ (२९.४%) काही प्रमाणात विश्वास ठेवतो. तर १०७ (२१.४%) निवेदकांनी भूत, प्रेत, जादूटोणा, मंत्रतंत्रावर विश्वास ठेवत नाही, असे सांगितले. यावरुन मंत्रतंत्र, जादुटोणा यावर विश्वास असणाऱ्याचे प्रमाण जास्त आहे. परंतू १०४ (२१.४%) निवेदक भूतप्रेत, जादुटोणा, मंत्रतंत्र यावर काहीच विश्वास नाही असे मत नोंदवितात. याचा अर्थ लोकांमध्ये अधंश्रध्देविषयी जाणीव निर्माण झालेली आहे, असे स्पष्ट होते.

आदिवासी जमातीमध्ये जादुचा प्रभाव कमी होत असल्याचे दिसत असले

तरी जादू करण्यचे प्रकार आजही सर्रासपणे आपणास दिसते याचा अर्थ आदिवासींच्या सामाजिक जीवनाचा अभ्यास जादुटोण्याला टाळून होऊ शकत नाही.

८. पेहराव/वेषभूषा : -

यवतमाळ जिल्हयातील गोंड, कोलाम, आंध, परधान, पारधी इत्यादी जमातीचा पारंपारिक पेहरावामध्ये मोठया प्रमाणत बदल झालेला दिसून येतो. पण अतिदुर्गम भागातील आदिवासी जमातीचा जुना पेहराव कायम आहे. त्यामध्ये पुरुष धोती, कुर्ता तर स्त्रिया एकलुंगी, नऊवारी, लुगडे, बऱ्याच प्रमाणात ब्लाऊज घालत नाही. विशिष्ट केशरचना, चांदीच्या पाटल्या, पायपट्टी, जोडवे, सरी, पाऊलकडे असा पेहराव करतात. नव्या पेहरावात पुरुष पँटशर्ट, तर घरी पायजमा, बनियन, लुंगी यावर राहतात. स्त्रिया सहावारी साडी व ब्लाऊज घालतात. सर्वसाधारण केषरचना, बांगडया, मंगळसूत्र इत्यादी दागिने वापरतात.

९. जात पंचायत :-

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी जमातीत आजही जात पंचायत आस्तित्वात असून त्याला पंचमंडळ किंवा न्यायमंडळ म्हणतात. ग्रामीण भागात या जातपंचायतीचे कार्य प्रभावी दिसून येते. गोंड, परधान, कोलाम या आदिवासी जमातीचे पंचायत मंडळ हे एकाच पध्दतीचे दिसून येते. याची रचना सर्वसाधारणपणे सारखीच दिसून येते. यात

१) नाईक- (हा जात पंचायतीचा अध्यक्ष असतो)

२) महाजन-(हा उपाध्यक्ष)

३) कारभारी- (सचिवाची भूमिका)

४) घटया- (आमंत्रक म्हणून कार्य)

५) तारभा (भुतक) चपराशाची भूमिका

पंचायत जेथे भरते त्याला **चावडी** (मसावळी) असे कोलामी भाषेत म्हणतात. न्यायमंडळ किंवा जात पंचायत एकाच पदाधिकाऱ्याची नसल्यामुळे या ठिकाणी हुकूमशाही व्यवस्था आस्तित्वात येत नाही. मांडवस किंवा मांडवेस या दिवशी आदिवासी लोक चावडी येऊन बहुमताने सर्वानुमते सदस्य निवडतात. पंचायतीचे काम रुढीपरंपरेनुसार चालते. कामकाजासंबंध अलिखित नियम असतात. या नियमांचे पालन केले जाते. न्यायदानाबरोबर शासकीय कामे, दैनंदिन जीवनाचे, उत्सवादिकांचे, धर्मकार्याचे व मार्गदर्शन करण्याची कामे त्यांना करावी लागतात. पंचायतीच्या अधिकार क्षेत्रात सर्व गुन्हे येतात. पंचायतीतर्फे गुन्हेगाराला विविध प्रकारच्या शिक्षा दिल्या जातात. शिक्षेपेक्षा दंडाच्या शिक्षेचा वापर मोठया प्रमाणात करण्यात येतो. आदिवासी जमातीच्या पंचायती न्याय देताना आरोपीवरील दोष अगर निर्दोषता सिध्द करण्यासाठी विविध मार्गाचा अवलंब

करतात. यात शपथ घेणे व दिव्य करुन दाखविणे हे दोन महत्वाचे मार्ग आहेत. आदिवासी जमातीत झालेले कोणतेही गुन्हे जातपंचायतीपुढे येऊन निकाली निघत असल्यामुळे जमातीत सदाचार स्थिर राहण्यास मदत होते. व्यावहारिक गुन्हे हे सर्वसाधारण स्वरुपाचे मानले जातात व त्याचे प्रमाण गंभीर गुन्हयापेक्षा थोडे जास्त असते.

अशा पध्दतीने पंचायत पध्दतीचे कार्य चालते. परंतू आज या जात पंचायतीच्या निर्णय प्रक्रियेत मोठया प्रमाणात बदल झालेला आहे. बहिष्काराचे प्रमाण कमी झाले आहे परंतू दंड घेतला जातो. गंभीर स्वरुपाचा गुन्हा असेल तरच उदा.खून इ. जातपंचायत हस्तक्षेप करीत नाही. त्यातच ग्रामपंचतयीचा सरपंच हा पारंपारिक जातीबाहेरचा असल्यामुळे जातपंचायतीचे अधिकार कमी होत आहे. अशावेळी जातपंचायत दंड लावत नाही. कारण पोलीस अशा गुन्हयामध्ये हस्तक्षेप करतात. त्यामुळे पंच अशा गुन्हयासंदर्भात निर्णय देणे टाळत असल्याचे दिसून येते.

आदिवासी कोर्ट कचेऱ्या व स्वजातीची न्यायपंचायत यांच्यापुढे जाण्यास भितात व असे घडणे अपमानाचे समजातात. एकोप्याने वागून निर्णय एकमुखी घेतात. यावरुन त्यांच्या पारंपारिक मनोभूमिकेची कल्पना येऊ शकते.

तुमच्या गांवात जात पंचायत आहे काय ? असा प्रश्न विचारला असता ४०९ निवेदकांनी होय उत्तर दिले तर ९१ निवेदकांनी नाही हे उत्तर दिले. यावरुन ८१.०८ % निवेदक जात पंचायत असल्याचे सांगतात. तर १८.२० %निवेदकांनी जात पंचायत नाही, असे उत्तर दिल. जात पंचायत असल्याचे सांगणाऱ्याचे प्रमाण हे जास्त आहे. यावरुन यवतमाळ जिल्हयात जात पंचायत आस्तित्वात आहे, असे म्हणता येईल. जातपंचायतीच्या प्रमुखास आजही पूर्वी इतके महत्व असल्यामुळे४४७ (८९.४०%) लोकांनी सांगितले. तर पूर्वीइतके महत्व नाही, असे सांगणारे ५३ (१०.६०%) निवेदक होते. जात पंचायतीच्या नायकास पूर्वी इतके महत्व न देणारे शैक्षणिक, आर्थिक व सभ्य नागरी सभ्येतेची संबंधित आदिवासी लोक असून त्यांची संख्या अत्यल्प आहे. यावरुन यवतमाळ जिल्हयात आदिवासीमध्ये जातपंचायत प्रभावी स्वरुपाची आहे, हे सिध्द होते.

१०. मृत्युनंतरचा विधी :-

आदिवासी जमातीत स्त्री, पुरुषांच्या मृत्युनंतर दफन केले जाते. दफणविधी रुढी, परंपरेप्रमाणे होतो. मृतास आंघोळ घालणे, नवीन कपडे घालणे, प्रेतास शिदोरी देणे, यात भाकरीचा तुकडा, तंबाखू, रुपया इत्यादी वस्तु असतात. मृतास तिरडीवर नेताना त्याला चार लोक खांदा देतात. प्रेताच्या पुढे एक व्यक्ती मडके घेऊन चालते. प्रेत स्मशानाच्या जवळपास आल्यावर प्रेत खाली ठेवतात तेथे पूजा करुन प्रेताजवळ ठेवलेली शिदोरी

(गाठोडी) त्या ठिकाणी खाली ठेवतात व चार खांदेकरी प्रेत उचलतात. मागचा खांदेकरी ती गाठोडी पायाने उडवितो व प्रेतयात्रा पुढे जाते. स्मशानात प्रेत पोहोचल्यावर खड्डा करतात, प्रेतास दफन केल्यानंतर प्रेताच्या पुढे मडके घेऊन जाणाऱ्या व्यक्ती सर्व विधी आटोपल्यावर परतीच्या मार्गावर सर्व लागल्यावर त्या जागेला प्रदक्षिणा घालतो व मडके फोडतो व शेवटी सर्वाच्या मागे परत येतो.

मृत्यु झालेल्या घरी तीन दिवस सुतक मानतात. या तीन दिवसात सगेसोयरे त्या घरातील व्यक्तीसासठी जेवण घेऊन येत असतात. त्या घरी स्वयंपाक होत नाही. मृत व्यक्तीच्या नावाने मुंडन करण्याची पध्दती नाही. तिसरा व दहावा दिवस करतात. वर्षात केव्हातरी देवकरणविधी पूर्ण करतात. मृतव्यक्ती कोणत्या प्रकारची चोखपारा (शाकाहारी), रक्तपाल (मांसाहारी) होती यावर देवपूजन विधी अवलंबून आहे. देवकरण विधी पूर्ण केला म्हणजे सर्व सोपस्कार संपतात.

११. शिक्षण :-

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी जमातीत शिक्षण क्षेत्रात उर्वरित लोकसंख्येच्या तुलनेत मागे आहे, हे सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार सर्वसामान्य साक्षरता जिल्हयात ७०.४०% पुरुष, ४४.८०% तर स्त्रिया एवढी आहेत. तर आदिवासी साक्षरतता ५५.०९% पुरुष २७.२६% स्त्रिया एवढी दिसून येते. परंतू १९७१ ते २००१ पर्यंत यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी साक्षरतेमध्ये बदल दिसून येतो. सन १९७१ मध्ये (१६.१६%), १९८१ मध्ये (२४.३४%), १९९१ मध्ये (४१.४३%) तर २००१ मध्ये (६२.२%) एवढे साक्षरतेचे प्रमाण दिसून येते. आदिवासीमधील साक्षरतेचे प्रमाण प्रगतीकारक दिसत आहे. यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी जमातीत आंध, गोंड, कोलाम, पारधी यांच्या शिक्षण प्रसारासाठी शासन प्रयत्नशील असून त्यामुळे आदिवासींच्या शिक्षणविषयक समस्येची सोडवणूक होईल, असे दिसते. शासनामार्फत बालवाडया,प्राथमिक शाळा, पुस्तकपेढया व गणवेष वाटप, आश्रमशाळा व्यवस्था, वसतिगृह इत्यादी व्यवस्था करण्यात आली आहे. शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा १९, माध्यमिक आश्रमशाळा ६, शासकीय आश्रमशाळा २५, आदिवासी मुलांचे शासकीय वसतिगृह ६ असे एकूण १२ वसतिगृह व ३७ अनुदानित आश्रमशाळा आहेत. शासकीय सोबतच आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची सोय उपलब्ध व्हावी, यासाठी स्वेच्छा संस्थेमार्फत अनुदानित आश्रमशाळा सुरु आहेत.

१२. राजकीय सहभाग :-

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींचा राजकारणातील सक्रीय सहभाग हा सर्वसाधारण स्वरुपाचा असून राजकीय संस्था किंवा संघटना मधील सभासदत्वाचे प्रमाण कमी आहे. ते विविध राजकीय व सामाजिक उपक्रमात कमी

प्रमाणात सहभागी होतात. त्यांच्यामध्ये राजकीय अलगत्वाची भावना दिसून येत नाही. त्यांचा खासदार, आमदारांशी संपर्क कमी प्रमाणात येतो. यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींचे शैक्षणिक व आर्थिक या दोन्ही कारणांमुळे आदिवासींचे राजकीय नेतृत्व ग्रामपंचायत ते राज्यपातळीपर्यंत प्रस्थापित, प्रतिष्ठित समाजाच्या अधिपत्याखाली सतत वावर असते. यवतमाळातील गोंड, कोलाम, आंध, परधान या जमातीच्या समस्यांचे सर्वच पक्ष भांडवल करुन त्यांना आपल्याकडे आर्कषित करण्याचा प्रयत्न विविध पक्ष करतात. त्यामुळे विविध पक्षामध्ये विभागालेला आदिवासी प्रतिनिधी स्वतंत्र निर्णय घेण्यास असमर्थ ठरतो. थोडक्यात राजकीय ठिकाण हा कमी प्रमाणात झाला आहे. परंतू पंचायत समिती, जि.प.ग्रामपंचायत, विधानसभा इत्यादीमधील राखीव जागामुळे राजकीय सामाजिकीकरण हळूहळू होत आहे.

१३. प्रशासन व आदिवासी :-

यवतमाळ जिल्हयात १६ तालुके असून प्रशासकीयदृष्टया पाच उपविभाग पाडण्यात आलेले आहेत. वणी, केळापूर, यवतमाळ, दारव्हा, पुसद असे पाच उपविभाग आहेत. जिल्हाधिकारी, जिल्हा सत्र न्यायाधीश, जिल्हा पोलीस अधीक्षक, जिल्हा परिषद, कार्यकारी अधिकारी (CEO) तसेच इतर राज्यसेवा आयोगामार्फत निवडलेले अधिकारी तालुका पातळीवर तहसिलदार, गट विकास अधिकारी, न्यायदंडाधिकारी, उपअभियंता म्हणून कार्यरत आहेत. यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी विकासाच्या संदर्भात शासन प्रयत्नशील असून गांव, तालुका व जिल्हास्तरावर शासनाच्या विविध योजनेची अंमलबजावणी प्रशासनामार्फत होत आहे. यासाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय कार्यरत आहे. तसेच जिल्हा परिषद, पंचायत समिती कार्यालय, तहसिल, जिल्हा पातळीवर प्रशासन कार्यरत असून शेती व पीकसंवर्धन विकासाच्या योजना, पशुसंवर्धन योजना, ग्रामीण विकास कार्यक्रम, शिक्षण विभाग, समाजकल्याण विभागाच्या योजना, मृदसंधारण विभागाच्या योजना, फळबागा, फळझाडे वाढीच्या योजना, दुग्धव्यवसाय विकासाच्या योजना, आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या योजना, आरोग्य विभागाच्या योजना, आदिवासीसाठी वनसवलतीचा कार्यक्रम, धरणग्रस्त विस्थापतांचे पुनर्वसन, आदिवासीसाठी मोफत कायदेविषयक सहाय्य, आदिवासी उमेदवाराची नोकरीसाठी नांवनोंदणी, आदिवासी तरुणांसाठी जिल्हा उद्योग केंद्राच्या योजना, राष्ट्रीयकृत बँका व भूविकास बँकेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या आदिवासींना उपयोगी ठरणाऱ्या विविध योजना, आदिवासी क्षेत्रात घेण्यासारख्या स्थानिक विकास कार्यक्रम आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील उपसा जलसिंचन योजना, अशा विविध विकासाच्या योजना व कार्यक्रम यवतमाळ जिल्हयातील गोंड,

कोलाम, आंध, परधान, पारधी इत्यादी आदिवासी जमातीकरिता शासन राबवित आहे.

१४. आर्थिक संघटन :-

सामाजिक दर्जा ठरविण्यामागे व्यक्तीची आर्थिक प्राप्ती किती आहे, ही बाब जशी महत्वाची तशीच व्यक्तीच्या राहणीमानाचा दर्जाही त्यावरुन ठरतो, असे एफ.जी.बेले म्हणतात.

सच्चिदानंद यांच्या मते एखाद्या गटाची सामाजिक स्थिती ही त्याच्या आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असते.

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी जमातीची आर्थिक स्थिती ही सामान्य स्वरुपाची व अल्पविकसित स्वरुपाची दिसून येते. यवतमाळ जिल्हा गॅझिटियरमध्ये जंगली जमातीचा (Forest Tribe) जो वर्ग पडला आहे, त्यात कोलाम, आंध, परधान, गोंड, पारधी यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

अनेक वर्षापासून आदिवासींचे अर्थाजन हे जंगल व शेतीवर अवलंबून आहे. आज मात्र मोठया प्रमाणात जंगलतोड होत आहे. दरवर्षी जंगलात आगी लागून प्रचंड जंगलसंपत्ती नष्ट होते. बहुतेक आगी मनुष्याद्वारे लावल्या जातात. अपघाताने लागलेल्या आगीचे प्रमाण कमी आहे. जंगलविषयक कायद्यामुळे त्यांना जंगलाच्या उपभोगावर अनेक मर्यादा आलेल्या दिसून येतात. आदिवासीमध्ये वेळेवर मिळेल ते काम करणाऱ्याचे प्रमाण मोठे आहे. त्यांची आर्थिक स्थिती ही निम्न स्वरुपाची दिसून येते. यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींचे आर्थिक उत्पन्नाचे स्त्रोत हे शेती, शेतमजुरी, पशुपालन, वनसंपदा, लाकूड, शिकेकाई, बेहडा, कोकम, हिरडा, मध, डिंक, तेंदूपत्ता तोडणे, मोहाची फुले, पाने गोळा करणे, जंगली फळे, चारोळी, लाख इत्यादी गोळा करणे शिकार इत्यादी आहे.

यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी जमातीच्या आर्थिक संघटनाचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या आर्थिक व्यवस्थेची पुढील महत्वपूर्ण वैशिष्ठये आढळून येतात.

(१) त्यांची अर्थव्यवस्था ही निर्वाहकेंद्रीत स्वरुपाची असून निसर्गावर ताबा मिळविण्याचे कसब त्यांच्याजवळ असल्याने त्यांचे जीवन अत्यंत संघर्षयुक्त दिसून येते. निसर्ग शक्तीचा सामना करुन त्यांना आपला निर्वाह कसा री भागवावा लागतो. म्हणून निर्वाहप्रधानता हे आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख वैशिष्ठय आहे.

(२) ते अत्यंत सोप्या साधानांचा प्रक्रियासाठी वापर करुन आपली उपजिविका भागवितात. त्यासाठी विशेष तंत्राचा वापर करीत नाही. म्हणून तंत्रज्ञानविषयक साधनांचा अभाव हे आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ठय आहे.

(३) आदिवासींची तंत्रात्मक साधनांच्या अभावामुळे उत्पादनक्षमता मर्यादित आहे. स्वतःच्या गरजा पूर्ण

होतील एवढे उत्पादन काढू शकतात. त्यामुळे अपर्याप्त उत्पादन हे त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ठये आहे. केवळ जीवनावश्यक वस्तुचें उत्पादन करीत असल्यामुळे व तेही अपर्याप्त स्वरुपाचे असल्यामुळे वस्तुंचा संचय करण अगर त्याचा विनियम करणे शक्य होत नाही.

(४) त्यामुळे उत्पादित वस्तुंची देवाणघेवाण आपोआप कमी होते. त्यांच्यात याच कारणामुळे स्पर्धा, एकाधिकार इत्यादी गोष्टी दिसून येत नाही. त्यांचा आर्थिक व्यवहर कमी प्रमाणात दिसून येतो. त्यांच्या आर्थिक व्यवहारात नफा मिळविण्यापेक्षा एकमेकांना मदत करण्याची प्रवृत्ती जास्त दिसून येते. समुदायातील लोकांमध्ये एकतेची भावना जोपासण्यावर अधिक भर दिला जातो. समाजातील परिवर्तनाचे प्रमाण अत्यल्प असल्यामुळे समाजाच्या आर्थिक जीवनात स्थिरता, एकरुपता, आधुनिक प्रगत आदिवासी समाजात सहसा आढळून येत नाही. आदिवासी स्त्री पुरुषांमधील श्रमविभाजन सामान्यतः स्त्रियांनी घरकाम पाहणे, भाजीपाला गोळा करणे, मडकी बनविणे, पुरुषांना शेतीकामात मदत करणे इ.सोपी कामे करावी लागतात. तर पुरष शेतीकाम, लोहारकाम, शिकार, झाडे तोडणे इत्यादी परिश्रमाची कामे करतात. आदिवासींच्या आर्थिक जीवनावर धर्म व जादुटोण्याचा बराच प्रभव दिसून येतो. ते बऱ्याच प्रमाणावर निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे दैवीशक्तीवर विश्वास ठेवून दैवी शक्तीचा आधार घेतात. शिकारीला अगर मासेमारीला जाण्यापूर्वी, शेतीसाठी जमिनीची मशागत करण्यापूर्वी, पेरण्यापूर्वी कापणी किंवा कोणतेही आर्थिक कार्य सुरु करण्यापूर्वी धार्मिक विधी करतात.

(५) अनेक वर्षापासून विविध माध्यमातून जंगलतोड वेगाने चालू आहे. त्याचा परिणाम आदिवासी जमातीवर होत आहे. वृक्षतोड वेगाने होते, परंतू नवीन रोपाची लागवड केली जात नाही. यवतमाळ जिल्हयात वृक्ष लागवडीसाठी वन विभाग आदिवासींना प्रोत्साहित करीत आहे. त्यासाठी निरनिराळया योजना व सवलती वन विभाग देत आहेत. परंतू या बाबतीत आदिवासीमध्ये थोडी उदासिनता दिसून येते. नवीन रोपे लावली जातात परंतू त्यांचे संवर्धन काळजीपूर्वक होत नाही. तसेच बरीच रोपे जंगलाच्या मातीत नष्ट होतात. जंगलाच्या आगीत डिंक, मोह, लाख, मध इ.होरपळून जाते. त्यामुळे यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासींवर विपरित परिणाम झालेला दिसून येतो. शासनामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांच्या आधारे त्यांच्या आर्थिक उन्नतीचा प्रयत्न होत आहे. आदिवासीसाठी ई.जी.एस., ई.ए.एस., जे.आर.वाय.या रोजगाराच्या योजना राबविल्या जात आहेत. त्याचा फायदा आदिवासी जमाती घेत आहेत.

सारांश :-

यवतमाळ जिल्हयील आदिवासी जमातीचे सामाजिक, सांस्कृतिक, व आर्थिक जीवन वैशिष्ठयपूर्ण आहे.

जिल्हयातील आदिवासी जमात ही रुढी, प्रथा, परंपराप्रिय असून त्यांच्यात बऱ्याच अंधश्रध्दा आढळतात. त्यात काही पाशवी स्वरुपाच्या आहेत. आर्थिक दृष्टीने विचार केल्यास आदिवासी वेगवेगळया टप्प्याटप्प्यावर दिसून येतात. काही शेती करतात. पण बरेचशे लोक शेतमजूर असून वनसंपदा गोळा करुन आपला निर्वाह चालवितात. वन कायद्यामुळे त्यांचे आर्थिक जीवन प्रभावित झालेले दिसून येते. शेतीमधून उत्पन्न घेण्यासाठी साधनसामुग्रीचा अभाव दिसून येतो. साध्या पारंपारिक पध्दतीने शेती केली जाते. केवळ जीवनाश्यक वस्तुचे उत्पादनावर भर देतात. थोडक्यात आदिवासींची अर्थव्यवस्था ही निर्वाहकेंद्रीत असून त्यांच्यात स्पर्धा व एकाधिकार दिसून येत नाही. आर्थिक जीवनात व सामाजिक जीवनात धर्म व जादुटोण्याचा प्रभाव दिसून येतो. त्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी शासन विविध योजना राबवून आर्थिक उन्नतीचा प्रयत्न शासनामार्फत होत आहे. तरीपण आदिवासी जमातीत गरीबी, सामाजिक मागासलेपणा व दखलपात्र निरक्षरता दिसून येते.

* * *

कोकणा आदिवासींच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनातील परिवर्तन- एक मागोवा

*प्रा.आर.एम.शिरसाठ

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींच्या सामाजिक- आर्थिक जीवन व चालीरिती यांमध्ये सारखेपणा आढळत नाही. प्रत्येक जमातीची काही वेगळी वैशिष्ठये असतात. आदिवासींचे सामाजिक जीवन त्यांच्या सभोवतालच्या भौगोलिक, आर्थिक आणि परंपरागत रुढ झालेल्या संकेत यावर आधारलेले असते. सर्व आदिवासी जमातींच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात वैशिष्ठयपूर्ण विविधता असली तरी त्यांचा सांस्कृतिक धागा आणि समस्या समान आहेत. महाराष्ट्रात भिल्ल, महादेव कोळी, गोंड, वारली, कोकणा, ठाकर, कातकरी, कोरकू, कोलाम हया प्रमुख आदिवासी जमाती आढळतात. आदिवासींचे पूर्वापार वास्तव्य व जीवनधारा **जंगल** राहिले आहे. दऱ्याखोऱ्यात आणि डोंगर कपारीत रहिवास असलेला आदिवासी बाहय समाजाशी संपर्कात आल्याने सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिवर्तन घडत आहे. या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत काही जमाती आघाडीवर आहेत. परिणामी त्यांचा सामाजिक- आर्थिक स्तर उंचावलेला दिसून येतो. कोकणा ही आदिवासी जमात वननिवासी असून या जमातीत अनुकूलन क्षमता प्रचंड असल्याने आज राज्यातील प्रगत जमात म्हणून कोकणांचा उल्लेख सार्थ ठरत आहे.

कोकणा ही महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमात आहे. या जमातीचा सामाजिक आणि आर्थिक स्तर उंचावत असून या परिवर्तनाचा मागोवा घेण्यासाठी काही उदिष्टये निश्चित केली आहेत.

- कोकणा जमातीच्या सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवनाचा अभ्यास करणे
- कोकणा जमातीच्या सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाचा आढावा घेणे
- कोकणांच्या सामाजिक-आर्थिक बदलांस सहाय्यभूत ठरलेल्या घटकांची नोंद घेणे

कोकणा आदिवासींचा परिचय

सर्वसामान्य माणसाला कोकणा हे सहयाद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यात राहणारे आदिवासी लोक आहेत, एवढे ऐकून माहित असते. नंदूरबार, नवापूर, साक्री, कळवण, नाशिक, त्र्यंबकेश्वर,इगतपूरी, ठाणे या

*अधिव्याख्याता व पी.एच.डी.संशोधक, एमएस.जी.कॉलेज, मालेगांव, (नाशिक)

पट्टयात राहणा-या लोकांचा तिथल्या कोकिणांशी काही ना काही संबंध येत असतो. ठाणे ते नंदूरबार या भौगोलिक प्रांतातून सुरत-नवापूर, नाशिक-मुंबई, नाशिक-सुरत, नाशिक - सापुतारा असा प्रवास करताना कसारा घाटात तसेच नाशिक-सापुतारा (Hill Station) प्रवासात रस्त्याने थांब्यावर आणि घाट वळणाच्या जागी ही मंडळी जांभुळ, करवंद, आंबे, चिंचा, भोखर, आवळा, काकडी यासारखा रानमेवा विकायला आलेली असतात. प्रवाशांना त्यांच्या विषयी विशेष माहिती नसली तरी कोकणांनी रानमेवा विक्रीसाठी पळसांच्या पानांपासून बनविलेला **द्रोण** झाडाच्या ओल्या बारीक काडीपासून बनविलेली **परडी** आणि त्यात रानमेव्याची केलेली **आकर्षक रचना** पाहून सामान्य प्रवाश्यांचे कुतूहल चाळविले जाते. क्षणभर का असेना पण आदिवासींच्या सामाजिक-सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाची खात्री पटते.

कोकणा-कोकणी-कुंकणी ही या जमातीची समानार्थी नांवे आहेत. या आदिम समूहाच्या मूळ उगमाविषयी पुरेसे संशोधन झालेले नाही. यामुळे कोकणा समूहाच्या व्युत्पत्तीबाबत तज्ज्ञांमध्ये एकमत आढळत नाही. तरी कोकणा जमात स्वयंभू असून महाराष्ट्राच्या अरबी समुद्रकाठालगतच्या **कोकंण** प्रांतातून स्थलांतरीत झालेली आहे, यावर बहुतेक सर्व जाणकार व तज्ज्ञामध्ये एकमत दिसून येते. कोकणा या नावाचे मानववंशशास्त्रीय दृष्टीकोनातून वांशिक अंग पाहिले तर या समूहाच्या मूळ उगमाविषयी स्पष्टता येते. प्राचीन काळी कोकण प्रांताची ओळख **नागभूमी** म्हणूनच आहे. नाग लोकांची शंभर कुळे होती. त्यापैकी कोकणा-कुंकणा हे एक होय. नाग लोक आर्यांचे भयंकर शत्रु होते. आर्य व अनार्यांमध्ये तुंबळ युध्द झाल्याच्या प्राचीन इतिहासात नोंदी आहेत. आर्यांनी नागांचा नायनाट आरंभिला तेव्हा हे लोक उत्तरेकडून दक्षिणेकडे सरकत आले. आर्यांशी लढतांना नागांमधील **कुंकण** या कुलाने संस्मरणीय लढा दिला म्हणूनच या प्रदेशाचे कोकण हे नांव (कुंकण या कुलनावरुन रुढ झालेले) आजपर्यंत कायम आहे. 'कोकण हे नांव त्या प्रदेशात राहणाऱ्या नागांच्या एक पराक्रमी कुळांच्या नांवावरुन पडले आहे..' असे इतिहासाचार्य राजवाडयांनी नमूद केले आहे. यावरुनच आजची कोकणा-कोकणी आदिवासी जमात मूळ निवासी असून या समूहाचा मूळवंश **नाग** व **कुंकण** हे त्यांचे कुलनाम आहे, हे स्पष्ट होते.

सहयाद्री पर्वताच्या पश्चिमेकडील अरबी समुद्राची, किनारपट्टी पुराणकाळपासूनच **अपरान्त** किंवा **कोकण** या नांवाने ओळखली जाते. कोकणात राहणाऱ्या जाती-जमाती म्हणजेच कोकणी अशी सर्वसामान्य ओळख आजही करुन दिली जाते. एन्थोव्हेन या समाजशास्त्रज्ञाने **दि ट्राईब्ज अँड कास्टस ऑफ बॉम्बे** या

ग्रंथात असे म्हटले की, 'कोकणा ही एक आदिम जमात असून बाहयरुप ठाण्याच्या वारल्यासारखेच आहे. त्याच्या नावावरुन हे स्पष्ट होते की, ही जमात कोकणातील आहे.' हा समूह चौदाव्या शतकाच्या अखेरीस दुर्गादेवीच्या भयंकर दुष्काळात दक्षिण कोकणातून ठाणे जिल्हयाच्या गंभीरगड परिसरात आला असावा असे एन्थोव्हेनने म्हटले आहे. एन्थोव्हेन आणि काही स्थानिक अभ्यासकांच्या मते १३९६ ते १४०८ आणि पुन्हा १४६८ ते १४७५ या दरम्यान पडलेल्या प्रसिध्दी दुर्गा देवीच्या भयंकर दुष्काळात या जमातीच्या लोकांनी कोकणातून स्थलांतरण केले. या दाखल्यावरुन कोकणी ही आदिम जमात असून देशाच्या अनेक भागात त्यांचे स्थलांतरण झाले तरी **'कोकणा'** हे नांव कायम राहिले आहे.

कोकणांचे वास्तव्य :-

मुंबई प्रांत गॅझिटियर (नाशिक जिल्हा १८८३) नुसार 'कोकणीचे स्थलांतर ठाण्यातून झालेले असून पूर्वेकडे सहयाद्रीच्या पश्चिम घाटालगत नाशिक आणि डांग (गुजरात) जिल्हयांपर्यंत पसरलेले आहे ते स्वतःची ओळख **'कोकणी'** म्हणून करुन देतात. कोकणांची वसतिस्थाने गुजरातच्या डांग व बलसाड जिल्हयात असली तरी हा समूह मुख्यतः महाराष्ट्रातील आहे. आदिम काळापासून विविध सामाजिक-राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्थित्यंतरामुळे या समूहाचे स्थलांतर कोकण प्रांतच्या उत्तर-पूर्व दिशेने झालेले आहे. स्थलांतराची ही प्रक्रिया मुंबई राज्यांतर्गत शेकडो वर्षे चालली असताना पुढे ठाणे, नाशिक, धुळे, नंदूरबार आणि गुजरात राज्याच्या सुरत-बलसाड - डांग या भौगोलिक पट्टयात कोकणांचे वास्तव्य आढळते. या भौगोलिक प्रांतातील सुरगणा (महाराष्ट्र) धरमपूर आणि वासदा (गुजरात) ही स्वतंत्र संस्थाने कोकणांची होती. मराठी सरदारांनी पेठ, सुरगाणा भागात अनेकदा आक्रमणे केलीत. यावरुन या भौगोलिक पट्टयातील कोकणा समूहाचे मूळ रहिवास, दीर्घकाळपासूनचे वास्तव्ये आणि सामाजिक-सांस्कृतिक प्राचीनत्व सिध्द होते. या भौगोलिक विभागाची विभागणी महाराष्ट्र आणि गुजरात या दोन राज्यात झालेली असली तरी हा भेद अलिकडचा आहे. ब्रिटीश राजवटीत तर एकाच मुंबई प्रांतात होते आणि त्याही पूर्वी दक्षिण गुजरात आणि उत्तर महाराष्ट्र हा एक संघ आदिवासी पट्टा होता. म्हणूनच या भागास आजही **कोकणी भाग** म्हणून ओळखले जाते.

भारतातील कोकणा आदिवासी समूह महाराष्ट्र, गुजरात आणि राजस्थान या राज्यांमध्ये वास्तव्य करीत असला तरी बहुसंख्या कोकणा समूह महाराष्ट्रात आहे. कोकणा हे डोंगर उतारावरील जमीन कसून उपजिविका करतात. शेती व्यवसायामुळेच या जमातीला स्थायीत्व प्राप्त झालेले आहे. आज या भौगोलिक परिसरातील स्थानिक कुणबी शेतकरी आणि कोकणा शेतकरी

यामध्ये फारस फरक राहिलेला नाही. यावरुनच कोकणांनी या भौगोलिक परिसरांशी चांगलीच एकरुपता साधली असल्याचे दिसून येते. त्यांची भौगोलिक व्याप्ती, लोकसंख्या, उच्च सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्य आणि मुख्य म्हणजे उर्ध्वगामी बदलांना (Upward Mobility) सकारात्मक प्रतिसाद देण्याची व्यापक मानसिकता या सर्व गुणवैशिष्ठयांवरुन कोकणा ही एक प्रमुख विकसनशील आदिवासी जमात आहे, हे स्पष्ट होते.

कोकणांचे समाजजीवन :-

कोकणा-कोकणी आदिवासी समूह प्राचीन आदिम संस्कृतीचा एक महत्वपूर्ण समाज असून या समाजाचे सामाजिक-सांस्कृतिक-राजकीय आणि आर्थिक जीवन वैशिष्ठयपूर्ण आहे. ही जमात प्रामुख्याने नाशिक, ठाणे, धुळे आणि नंदूरबार या जिल्हयात वास्तव्य करीत आहे. राज्याचे ३/४ जिल्हे वगळता कमी अधिक प्रमाणात कोकणांचे वास्तव्य सर्वत्र आढळते. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार ३,६०,७५५ कोकणा नाशिक जिल्हयात आहेत. राज्यातील एकूण कोकणांपैकी ६३% कोकणा नाशिक जिल्हयात वास्तव्य करतात. जिल्हयातील सुरगाणा, पेठ, इगतपूरी, दिंडोरी आणि त्र्यंबकेश्वर या तालुक्यात कोकणा आदिवासींची संख्या मोठी आहे. सुरगाणा, इगतपूरी या तालुक्यांच्या एकूण लोकसंख्येत कोकणांचे प्रमाण ९०% वर आहे. तर कळवण, दिंडोरी, सटाणा या तालुक्यात ५० % पेक्षा अधिक लोकसंख्या कोकणांची आहे. यावरुन शेकडो वर्षे स्थलांतराच्या पर्वात नाशिकचे कडेकपारे आणि दऱ्याखोऱ्यांचा भाग कोकणांना पसंत असावा.

महाराष्ट्रातील कोकणा आदिवासींची लोकसंख्या दर्शक तक्ता

अ. क्र.	जनगणना वर्ष	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीची एकूण लोकसंख्या (हजारात)	महाराष्ट्रातील कोकणा आदिवासींची लोकसंख्या	एकूण आदिवासी लोकसंख्येशी कोकणांचे शेकडा प्रमाण
१.	१९६१	२३.०७	२,१२,८३६	९.१८ %
२.	१९७१	३८.४१	२,६४,००९	६.८७%
३.	१९८१	५७.७२	३,५२,९३२	६.०९%
४.	१९९१	७३.१८	४,६३,५८५	६.३२%
५.	२००१	८५.७७	५,७१,९१६	६.६६%

संदर्भ :- जनगणना अहवाल २००१

कोकणा जमातीची एकूण लोकसंख्या विचारात घेता ही महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमात आहे हे स्पष्ट होते. कोकणांच्या उत्पत्तीविषयी ऐतिहासिक संदर्भ फारसे उपलब्ध नसले तरी सद्य:स्थितीतील त्यांच्या सामाजिक चालीरिती आणि सांस्कृतिक प्रचलन त्यांच्या आदिमपणाची खात्री देतात. राज्यातील एकूण आदिवासी जमातींचा विचार करता सर्वांगीण बदलास अनुकुलता दर्शविणारी जमात म्हणून कोकणांचा उल्लेख करावा लागेल. नाशिक जिल्हयातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येत कोकणांचे प्रमाण ३० % वर राहिले असून जिल्हयाचे समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण आणि सहकार अशा प्रमुख आघाडीवरुन कोकणांनी आपला स्वतंत्र ठसा उमटविला आहे. कोकणांच्या जीवनमानात धनात्मक बदल झाले असून आदिवासी विकासा संदर्भात **कोकणा गतिमान** लाभदायक ठरु शकते. शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण यासारख्या सुविधांचा लाभ कोकणांनी बऱ्यापैकी करुन घेतला आहे. परिणामी सामाजिक जागृती वाढली असून अनेक कुप्रथा, अंधश्रध्दा, व्यसनाधिनता यापासून कोकणा मुक्त होत असल्याचे जाणवते. आरोग्याविषयी पारंपारिक दृष्टीकोन बदलून कोकणा सार्वजनिक आरोग्य सेवेचा लाभ घेताना दिसतात.

कोकणांची जीवन निर्वाह पध्दती, चालीरिती, सामाजिक संकेत, परंपरा, सण, सांस्कृतिक जीवन या सर्वांचा आढावा घेता कोकणांचे समाजजीवन सुदृढ असल्याचे जाणवते. कोकणा आपली भाषा **कोकणी** असल्याचे आवर्जून सांगतात. परंतू कोकणांच्या भौगोलिक पट्टयात कोकणी नावाची कोणतीही स्वतंत्र भाषा नाही. ते आपल्या भाषिक व्यवहारासाठी स्थानिक भाषेशी साधर्म्य असलेली भाषा बोलतात. नाशिक, दिंडोरी, सुरगाणा या भागातील कोकणांची भाषा डांगी वळणाची तर कळवण, बागलाण, साक्री, नवापूर, नंदूरबार व धुळे परिसरातील भाषा **अहिराणींच्या** वळणावर आहे. यावरुन कोकणांनी स्थानिक समाजाच्या भाषेशी अनुकुलन साधले असून जीवनव्यवहार सुरळीत केले आहेत.

कोकणांची कुटुंब व्यवस्था पितृसत्ताक आहे. पुरुषप्रधान कुटुंबात पिता हा हाच कुटुंबाचा कर्ता असतो.वंश बापाच्या नावाने चालतो. वडिलोपार्जित संपत्ती बापाकडून मुलांकडे येते. यामध्ये मुलीला वाटा मिळत नाही. आई-वडिल आणि त्यांची मुले-मुली मिळून कुटुंब बनते. रक्ताच्या नात्यातील सर्वजण एका कुटुंबाचे घटक असतात. कुटुंब संस्थेकडूनच सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्यांचे संस्कार होत असतात. कुटुंबात स्त्रि-पुरुष या दोहोंची भूमिका महत्वाची असते. पुरुष शेतीची अवजड कामे करतात. तर स्त्रिया घरकाम सांभाळून शेतीला सहाय्यभूत ठरणारी हलकी कामे करतात. या जमातीत पोटजाती नाहीत. त्यामुळे एकाच कुळातील मुला-मुलींचे विवाह ठरत नाहीत.

मुल-मुली वयात आल्यावरच विवाह जुळतात. बालविवाहाची प्रथा या जमातीत नाही. विवाह प्रसंगी वधूमूल्य देण्याची प्रथा आहे वधुमूल्यास **पेनभरणे** असे म्हणतात. वर बापाने पेन भरल्यानंतर वधू सासरी नांदावयास जाते. आर्थिक दारिद्रयामुळे पेन भरणे शक्य नसल्यास वरास वधू पित्याकडे कामास रहावे लागते. यास **लगीनगडी/घरगडी** असे म्हणतात. विवाहप्रसंगी अनाठायी खर्च करण्याची सवय कोकणामध्ये दिसून येते. अलीकडे हा खर्च कमी व्हावा व कोकणांची आर्थिक ससेहोलपट थांबावी म्हणून काही बिगर सरकारी संस्था आणि सरकारी आदिवासी विकास विभाग यांच्या प्रयत्नाने **सामुदायिक विवाह** आयोजित केले जातात. ही बाब सामाजिक स्तरावर आशादायक आणि इतर समाज घटकांना मार्गदर्शक ठरली आहे.

डोंगर उतारावरील शेतजमीन कसून जीवननिर्वाह करणारी ही जमात शेतीमुळेच स्थायी झालेली आहे. त्यांची वेशभूषा वैशिष्ठयपूर्ण असून. पुरुष साधा शेतकऱ्यासारखा गुडघ्यापर्यंत धोतर, बंडी, कोपरी, डोक्यावर टोपी/मुंडासे असा वेष करतात. तर स्त्रिया नऊवारी लुगडे, पोलके, चोळी आणि डोक्यावर पदर घेण्यासाठी **फडकी** असा वेष करतात कोकणा स्त्रिया ऐपतीप्रमाणे गळयात व हातात सोन्या-चांदीची दागिने वापरतात. कोकणांच्या वेशभूषेत नीटनीटकेपणा दिसून येतो. या जमातीची घरे, निवास व्यवस्थित व बंगल्यासारखी ऐसपास असतात. घरांसाठी मंगलोरी कौले वापरुन आकर्षक बनविलेली असतात. घराला लागून गुरेढोरे, शेळया, कोंबडे यासाठी **पडवी** बांधलेली असते. एकूणच या जमातीचे सामाजिक जीवन मराठा समाजाच्या शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी साम्य पावत असल्याचे दिसून येते.

कोकणांचे जीवन उपजिविकेचे मार्ग निसर्गाधीन असल्यामुळे त्यांचे सामाजिक जीवनही निसर्गाभिमुखच बनलेले आहे. त्यांच्या धर्म संकल्पना आणि देव संकल्पना हया देखील **निसर्ग** या आधारावरच विकसित झालेल्या आहेत. निसर्ग व निसर्गात घडणाऱ्या सकारात्मक घटना, प्रसंग व साधने, ऊन वारा, पाऊस, माती, जंगल, झाडे यावर जीवन अवलंबून आहे. असा निसर्गवादी दृष्टीकोन सुखी, समाधानी जीवनासाठी कोकणा अवलंबितात. कोकणांचे देव दोन प्रकारचे आहेत. प्रकृती देवता आणि अन्न देवता, वाघदेव, नागदेव, पानदेव आणि डोंगरदेव हे मुख्यतः प्रकृती देव तर कणसरी माता, रास या अन्नदेवता आहेत. वाघबारस व सर्वपित्री अमावस्या हे त्यांचे प्रमुख सण आहेत. अलिकडे गणेशोत्सव, दसरा, गरबानाच, दिवाळी, नवीन वर्षारंभ हे उत्सवही साजरे करताना दिसतात. डोगरी देव, शेवरी खेळविणे, होळी यासारखे सांस्कृतिक उत्सव साजरे केले जातात. गांवदेव, आसरा, सुपली, हिरवा, वाघ्या इत्यादी देवांची ते पूजा करतात. कोकणांचा ठाकऱ्या नाच प्रसिध्द आहे. विविध आनंदोत्सव प्रसंगी पारंपारिक गांणी

म्हणत गुडग्यापर्यंत चाळ बांधून ढोलाच्या ठेक्यावर नाच करायला कोकणांना आवडते. कोकणांचे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाशी संबंधित संस्था, प्राणी, देवदेवता, सण उत्सव, परंपरा यांची एक चौकट तयार झाली आहे. कोकणांच्या परंपरा आणि संस्कृति या एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हजारो वर्षापासून संक्रमित होत आहे. साधी सरळ जीवनदृष्टी, मूल्यसंस्कार, स्वावलंबन, औदार्य, सहकार्य, सहजीवन आणि सामुदायिक जीवन यांचे संस्कार आणि सामाजिक शिक्षण कोकणांना रुढी परंपरातून मिळत आहे.

कोकणांचे शिक्षण

आदिवासी शिक्षणाची दुरावस्था सर्वत्र दिसून येत असली तरी भारतात ब्रिटीश राजवटीत आदिवासी शिक्षणाची सुरवात झाल्याचे दिसून येते. आदिवासींना सामाजिक शिक्षण आणि जीवन निर्वाहासाठी पूरक ठरेल असे शिक्षण पूर्वजांकडून प्रथा परंपरा यातून मिळत असते. आदिवासी जनसमूहाला प्रगत करण्यासाठी खात्रीचा मार्ग म्हणजे **शिक्षण** याची जाणीव झाल्याने सरकार आणि बिगर सरकारी सेवाभावी संस्था यांच्या प्रयत्नाने आदिवासींसाठी आधुनिक शिक्षणाची सुरवात झाली आहे. आदिवासींच्या सामाजिक इतिहासात शिक्षणामुळे मोठा बदल होत आहे. मुख्य म्हणजे आदिवासी बोलू लागला आहे. आदिवासी बहुल क्षेत्रात आश्रमशाळा, वसतिगृहे, प्राथमिक शाळा, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक महाविद्यालये सुरु झाली असून आदिवासी मुले शिक्षणात रमली आहेत. राज्यातील भिल्ल, ठाकर, वारली या प्रमुख जमातीपेक्षा कोकणा शैक्षणिक दृष्टया प्रगत आहेत. कोकणांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ६० टक्के पर्यंत आहेत. अर्थात कोकणा मुलींची शैक्षणिक दुरावस्था भयाण आहेच. या जमातीच्या स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण फक्त २५ टक्के च्या जवळपास आहे. या स्थितीत बदल होण्यास मोठा वाव आहे.

शिक्षणामुळे कोकणामध्ये सकारात्मक बदल जाणवत आहेत. शैक्षणिक गुणवत्तेच्या आधारावर कोकणांनी मोठया हुद्यांच्या नोक-या मिळविल्या आहेत. शिक्षण, प्रशासन, पोलीस, सैन्यदल, माहिती तंत्रज्ञान, दळणवळण, राजकारण, संशोधन या जीवनाच्या भिन्न क्षेत्रात कोकणांनी आपले स्थान निर्माण केले आहे. यूपीएससी, एमपीएससससी, बँकीग, रेल्वे इ.स्पर्धा परीक्षांमध्ये यश मिळवून कोकणा विद्यार्थ्यांनी आपली स्पर्धाक्षमता सिध्द केली आहे. दुकानदारी, व्यवसाय, शहरातील उद्योग व्यवसायांचे अनुकरण, विविध स्पर्धा क्षेत्रात सहभाग याद्वारे कोकणांनी स्वावलंबनाच्या दिशेने वाटचाल सुरु ठेवली आहे. कोकणांमधील हा बदल मुख्यतः शिक्षणामुळेच झाला असून त्यामुळे जंगल सानिध्य आणि शहरी वास्तव्य यातील अंतर कमी होत आहे.

कोकणांचे आर्थिक जीवन

कोकणा आर्थिक जीवनाच्या विविध पातळयावर जीवन जगत आहे. या जमातीत कार्याचे विशेषीकरण किंवा कामाची विभागणी फारशी आढळत नाही. ढोबळमानाने पुरुष अवघड व जास्त कष्टाची कामे करतात. शेतीची मशागत, नांगर, औत चालविणे, खोदकाम, ओझी उचलणे, जंगलकामे, शिकार यासारखी कामे पुरुष करतात. कोकणी स्त्रिया तुलनेने कमी कष्टाची कामे करतात. कुटुंबातील लहान मुलांचा सांभाळ, संगोपन, स्वयंपाक, पाणी, दळणकांडण, शेतीतील निंदणी-खुरपणी, कापणी, मळणी, गुरांना चारा-पाणी, सरपण गोळा करणे यासारखी कामे स्त्रिया करतात. अर्थात शेतीकामे आणि घरकामात कोकणा स्त्रियांचा पुरुषापेक्षा जास्तीचा सहभाग असतो.

सर्वसाधारण आदिवासी अर्थव्यवस्थे प्रमाणेच कोकणांची अर्थव्यवस्था पाचप्रकारच्या आर्थिक क्रियांवर आधारलेली आहे. अन्न संचय, पशुपालन, शेती, हस्तव्यवसाय आणि उद्योग व्यवसायातील मोलमजुरी या आर्थिक क्रियांवर कोकणांचा जीवनगाडा सुरु असतो. अन्नसंचय आणि पशुपालन अतिशय प्राथमिक स्वरुपाची अर्थव्यवस्था आणि भटक्या जीवनाचे निदर्शक आहे. हस्तव्यवसाय आणि मोलमजुरी या आर्थिक क्रिया अस्थिरता आणि आर्थिक जीवनाची वाताहत व भयाण वास्तवता दाखवितात. शेतीची अवस्था हा मानवी इतिहासातील महत्वाचा टप्पा मानला जातो. शेती व्यवसायामुळेच अनेक मानवी टोळयांना अस्थिरता आली आहे. कोकणांच्या जीवनात सुध्दा शेतीमुळेच स्थिरता आलेली आहे. कोकणा आर्थिकदृष्टया पुरेसे स्थिरस्थावर नसले तरी ६० टक्के कोकणा कुटुंबांकडे स्वतःच्या मालकीची जमीन आहे . शेतीबरोबरच कंदमुळे, फळे गोळा करणे, मासेमारी, शिकार या जीवननिर्वाहाच्या आर्थिक क्रीयाही कोकणांनी जोपासल्या आहेत. भूमीहिन कोकणा कुटुंब शेतमजुरी, हंगामी स्वरुपाची अन्ये कामे, पशुपालन, कारागिरीधंदा या आर्थिक क्रियांद्वारे आपली उपजिविका भागवितात. अर्थात **शेती** हाच कोकणांचा पूर्वापार मुख्य व्यवसाय आणि शेती अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे.

कोकणा ही अनुकुलनशील जमात असून भौगोलिक प्रांतातील स्थानिक शेतकरी, कुणब्यांशी सामर्थ्य साचले आहे. राज्यातील भिल्ल, ठाकर, वारली, कातकरी या जमातीपेक्षा कोकणा स्वतःला श्रेष्ठ समजतात. कोकणांचा सामाजिक स्तर उंचावला आहे. कोकणा मुख्यः शेतकरी असून शेतमजूरीही करतात. जीवननिर्वाहासाठी शेती हे आजपर्यंतचे चित्र असले तरी निर्वाह प्रसाधनेतेकडून बाजार प्रधान अर्थव्यवस्था असा बदल घडवून आणण्यासाठी कोकणा धडपड करीत आहेत. नाचणी, भात, कडधान्ये या पारंपारिक पिकांबरोबरच उस, भाजीपाला, फळबागा, विकसित करण्याकडे

कोकणांचा कल आहे. उपलब्ध जलसिंचन सुविधांचा वापर करुन नगदी पिके घेण्यासाठी **प्रयोगशील शेती** कोकणा करतात. भित्रा, लाजाळू आणि अबोल कोकणा आज नाशिक, मालेगांव, सुरत, नवापूर येथील बाजारपेठांमध्ये आपली भाजीपाला, फळे इत्यादीची लीलया विक्री करुन दोन पैसे गाठीशी बांधून आहेत. कोकणांमध्ये दारिद्रय किंवा कर्जबाजारीपणा नाही असे नाही. परंतू या समस्या भेदून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी खंबीरपणे पाऊल टाकण्यास सुरुवात केली आहे. हा बदल सकारात्मक आणि आशादायी आहे. म्हणूनच महाराष्ट्रातील प्रगतशील जमात म्हणून कोकणांना मान्यता आणि स्वतंत्र ओळख मिळाली आहे.

कोकणांमधील परिवर्तनाच्या ठळक नोंदी

कोकणांच्या सद्य:स्थितीत सामाजिक, आर्थिक जीवनाचा आढावा घेता त्यांच्या जीवनात गेल्या २५-३० वर्षात बरीच स्थित्यांतर घडली आहेत. बाहय समाज जीवनाचा प्रभाव या समाजावर मोठया प्रमाणावर होऊन सर्वांगीण बदल घडून येत आहेत. याचा अर्थ असा नाही की, आदिवासी जमातीच्या समस्या कोकणा जमातीत नाही. आदिवासींच्या समस्या तर सर्वदूर आहेत. परंतू कोकणींनी आपली प्रयोगशीलता, कार्यक्षमता, चिकाटी या गुणांच्या जोरावर समस्यांच्या गर्तेतून बाहेर पडण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केलेत आणि त्यांच्या सकारात्मक परिणाम आज जाणवतो. आदिवासींचे जे स्वतंत्र प्रश्न आहेत ते कोकणा जमातीचे सुध्दा आहेतच. जसजसे आदिवासी जमीन मालकीचे प्रश्न, जंगल मालकीचे प्रश्न, वनजमिनी, बेरोजगारी, व्यसनाधिनता, दारिद्रय, आरोग्य, कुपोषण, शाळा गळतीचे मोठे प्रमाण, शिक्षण व रोजगारासंबंधीचे प्रश्न असे एक ना अनेक प्रश्न आहेतच. परंतू कोकणा इतर जमातीच्या तुलनेत व प्रश्नांना ठोस भिडले असून स्वावलंबनाच्या दिशेने यशस्वी मार्गक्रमण करीत आहेत. त्यामुळेच इतर जमातीसाठी कोकणा जमातीतील बदल आशादायी आणि मार्गदर्शक ठरावेत असे आहेत.

विविध शासकीय योजना काही स्वयंसेवी संस्थांचे आदिवासी उत्थानाचे कार्य व आचार्य भिसे, ठक्करबाप्पा, दादासाहेब बिडकर, कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे, अनुताई वाघ, गोदूताई परुळेकर, गुलाम महाराज, अंबरसिंग महाराज इत्यादी सेवाभावी व संतप्रवृत्तीच्या व्यक्तीच्या मार्गदर्शनाखाली उभ्यास झालेल्या विविध चळवळीमुळे कोकणांच्या जीवनात बरेच बदल घडून आले. आज कोकणांमध्ये दारुचे व्यसन कमी होताना दिसते. भगत ही संस्था शिथिल होऊन लोक प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर किंवा डॉक्टरांकडे जाऊ लागले आहेत. मुख्य म्हणजे आश्रमशाळा सुरु झाल्यामुळे कोकणांना शिक्षणाचे महत्व पटू लागले आहे. साक्षरतेचे प्रमाण काही अंशी वाढले आहे. शासकीय विकास योजनांचा लाभ कोकणांनी स्वंय उध्दारासाठी चांगला करुन घेतला आहे.

खावटी कर्ज योजना, वीजपंप/तेलपंप, पीव्हीसी पाईप, नवसंजीवनी योजना, कन्यादान योजना, धान्य व इतर वनौपज खरेदी करणाऱ्या सहकारी संस्था यासारख्या शासकीय योजनांमुळे सावकारी पाश व व्यापारी लुबाडणूक कमी झाली आहे. बाहय जगाशी संपर्क आणि संबंध वाढल्यामुळे कोकणांचे राहणीमान व एकूण जीवनमान पुढारत आहे. पूर्वीच्या जंगल तोडून शेती करण्याच्या पध्दतीत बदल होऊन कायम स्वरुपी शेती करण्याकडे कोकणांचा कल आहे. शेतीमध्ये नवनवीन प्रयोग करुन जलसिंचनाची साधने वापरुन, खते सुधारीत बी-बियाणे वापरुन उत्पादन मान आणि गुणवत्ता वाढीसाठी कोकणा कष्ट करतांना दिसतात. या बदलांचा शिल्पकार स्वतः कोकणा असून येथील बहुजन समाज त्याचा साक्षीदार आहे. कोकणांचे वेगळेपण ते आदिवासी आहेत म्हणून तर आहेच त्याहीपेक्षा त्या त्या भूभागातला एक वैशिष्ठ्यपूर्ण प्रगतीशील समाज म्हणून आहे, त्या भागातल्या बहुजन समाजाचा ते एक हिस्सा बनले आहेत. शिक्षणाचा प्रसार व मुख्य समाजाशी त्यांचा वाढता संपर्क यामुळे कोकणामध्ये हिंदू आचार विचार पध्दतीचा स्विकार झालेला आहे. या जमातीने हिंदू समाजाच्या चालीरितीचे अनुकरण केलेले आहे. कोकणांचे मरणानंतरचे संस्कारही हिंदू रितीरिवाजाप्रमाणे होऊ लागले आहेत. थोडक्यात मुख्य आघाडीवरुन बदलांचा स्विकार करुन कोकणा प्रगत बनत आहे, हे दिसून येते.

कोकणा आधुनिकतेच्या जवळ येत असताना त्यांच्यात चांगल्या बदलासोबत काही वाईट बदलही दिसून येतात. शाळा महाविद्यालयात शिक्षण घेऊन धीट झालेली कोकणा मुला-मुलीना आदिवासी परंपरा, नाच, गाण्यांची लाज वाटते. पूर्वीच्या तारपा, पावरा, ढोल या वाद्यांवर रचलेली नाच गाण्यांची जागा आता बँड, बॅन्जो, डिजे यावरील हिडीस प्रदर्शनाने घेतली आहे. पूर्वीची सांस्कृतिक उंची कोकणाच्या सण महोत्सवातून हरवतांना दिसते म्हणून चिंता वाटते. **हुंडा** सारखी अनिष्ठ प्रथा या समाजात रुढ होऊ पाहते. पूर्वीच्या जात पंचायतीच्या आदर्श रचनेत एकोप्यात, एकविचाराने राहणारे गांव पाडे आज विविध राजकीय पक्षांचे झेंडे घेऊन वैचारिकदृष्टया विघटीत होत आहे. त्यामुळे सामुदायिक,निरामय, आनंदी जीवन कोकणा बसतील अशी भिती वाटते. मानसिकदृष्टया दुभंगलेला कोकणा समाज पुढे कसा आणि किती प्रगत होईल हे काळ ठरवेलच. कारण सांस्कृतिक-सामाजिक अस्तित्वाचे प्रश्न केवळ कोकणांचे किंवा आदिवासींचे नाहीत तर संपूर्ण भारतीय समूहाचे आहेत.

कोकणा समूहाच्या आर्थिक, सामाजिक प्रगतीची ताकद-उर्मी ही अनेक वर्षाच्या परिश्रमाने प्राप्त झालेली आहे. म्हणूनच परिवर्तनाचा मागोवा घेताना चांगल्या आणि आदर्शभूत ठरतील अशा बदलांच्या नोंदी प्रामुख्याने घेऊन त्याची वाच्यता सर्वत्र व्हावी, असे वाटते. यातूनच कोकणा अधिक चांगले बदल

घडवून आणण्यासाठी पुढे सरसावतील. आपल्या उच्च सामाजिक सांस्कृतिक चौकटीला बाधक ठरणाऱ्या गोष्टींपासून स्वतः दूर राहतील आणि इतरांना परावृत्त करतील. याळे कोकणांच्या उर्ध्वगामी परिवर्तनाच्या चळवळीला आणखी बळ मिळेल आणि ही चळवळ इतर जमातींना मार्गदर्शक ठरेल, ही आशा आहे.

संदर्भ

१. गारे डॉ.गोविंद,२००२- बदलांच्या उंबरठयावरील कोकणा आदिवासी, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे

२. गारे डॉ.गोविंद,२००२- आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे

३. नाडगोंडे, गुरुनाथ, २००३ भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

४ नाडगोंडे, गुरुनाथ, १९८६ ग्रामीण समाजशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

५. देशमुख, बी.ए.२००६, कोकणा- कोकणी इतिहास आणि जीवन, सुगावा प्रकाशन, पुणे

६. TRTI Bulletin, Sept,2007 Volume XXI

७. बोकील, मिलिंद, २००६, कातकरी विकास की विस्थापन, मौज प्रकाशनगृह, मुंबई

८. Deshmukh,B.A.,2004, Tribal Education, Sonali Publication, New Delhi.

९. देशपांडे, स.ह.२००२ काही आर्थिक आणि सामाजिक, मौज प्रकाशनगृह, मुंबई

* * *

१८५७ च्या उठावातील आदिवासी समूहांचा सहभाग

*पांडुरंग भोये

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास जर लक्षात घेतला तर स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात वेगवगळया समूहांचे योगदान महत्वाचे आहे. इंग्रजी राजवटीच्या स्थापनेनंतर येथील आदिवासी समूहांवर विपरीत परिणाम घडून आले आणि इंग्रजी राजवटीच्या विरोधात या समूहांनी उठाव केले. भूमीजांचे उठाव, गारांचे उठाव, खोंड यांचे उठाव, संथाळांचे उठाव आणि भिल्लांचे उठाव हे उठाव इंग्रजी राजवटीच्या स्थापनेबरोबरच झाले. भारतीय स्वातंत्र्य चाळवळीच्या संदर्भात १८५७ च्या उठावाचे स्वरुप, १८५७ च्या उठावातील आदिवासींचा सहभाग आणि उपसंहार असा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतातील इंग्रजी राजवटीचा विस्तार व दुष्परिणाम

भारतामध्ये अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ईस्ट इंडिया कंपनीने स्वतःचे राज्य स्थापन करण्यास सुरुवात केली. मोंगल साम्राज्याचा ऱ्हास झाल्यानंतर दख्खन, अवध व बंगालच्या सुभेदारांनी आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. पंजाबात शिखांचे राज्य स्थापन झाले. म्हैसूर प्रांतात हैदर अलीचा उदय झाला आणि पश्चिम व मध्य भारतात मराठयांनी आपले राज्य स्थापन केले. या सर्व राज्यात बेदिली व संरजामशाहीत अनुस्युत असणारा मागासपणा होता. १७६१ साली पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत मराठयांचा पराभव झाल्यानंतर इंग्रजांना बंगालात आपले राज्य स्थापन करणे सोपे गेले कारण जानोजी व रघुजी भोसले यांच्यातील भांडणामुळे भोसल्यांनी बंगालकडे दुर्लक्ष केले. एकदा बंगालमध्ये राज्य स्थापन केल्यानंतर त्यानंतरच्या ५०-६० वर्षात इंग्रजांनी सर्व भारत देश आपल्या ताब्यात आणला.

इंग्रजी राजवटीचे आदिवासींवरील परिणाम

भारतात इंग्रजांचे राज्य स्थापन झाले. त्या बरोबरच भारतीयांचे आर्थिक विषयवार निर्णय घेण्याचे अधिकार संपुष्टात आले. इंग्रजांनी आपले साम्राज्य विस्तारत असताना जुनी व्यवस्था पूर्णतः मोडीत काढली. इंग्रजांची राजवट येईपर्यंत आदिवासी जमातीच्या स्वतंत्र कारभारात कोणी ढवळाढवळ केली नव्हती. त्याचा हव्यासही कोणाला वाटला नव्हता. आपल्यावर दुसरे कोणी तरी

*अधिव्याख्याता, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

राज्य करतात याची जाणीवही आदिवासींना होत नव्हती. इंग्रजी राजवट आल्यानंतर आदिवासींचे स्वातंत्र्य जाऊन त्यांची स्वायत्ता त्यांनी गमावली. आपले स्वातंत्र्य गेल्याने आदिवासी समुदायातून मोठया स्वरुपात प्रतिक्रिया येऊ लागल्या.

इंग्रजांनी आपला विस्तार करीत असताना जंगलविषयक धोरण आखले. जंगलावर आपला ताबा निर्माण केला. जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींपुढे अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला. जंगल हा आदिवासींचा सखासोबती असल्याने त्यांच्यात इंग्रजाविरुध्द असंतोष निर्माण झाले. १९ व्या शतकाच्या मध्यानंतर प्रगत समाजाचे आक्रमण जंगलावर होऊ लागले. यामधून आदिवसींचे आर्थिक किंवा जीवनमानांचे साधन धोक्यात आले.

आदिवासींच्यात असणाऱ्या परंपरागत व्यवस्थेत ब्रिटीश व्यवस्थेने बदल घडवून आणल्याने त्यांच्या सामाजिक क्षेत्रात हस्तक्षेप केल्याचे त्यांना वाटले. धर्मोपदेशकांची पथके धर्मप्रसारासाठी आदिवासी भागात फिरु लागली. यातून आदिवासींचा धर्म कोणता याबाबत प्रश्न निर्माण झाले. या लोकांच्या कार्याबद्दल आदिवासींमध्ये संशय निर्माण झाला. इंग्रजी राजवटीने आपल्या विस्तारवादी धोरणात नव्याने वेगवेगळया माध्यमांचा वापर केला. यात सावकार, जमीनदार, व्यापारी आणि वेगवेगळे एजंट यांना पुढे आणले. हया सावकार व इतर लोकांमार्फत आदिवीसंच्या आर्थिक शोषणास तसेच सामाजिक शोषणास सुरुवात झाली. त्यांनी घेतलेल्या भूमिका हया आदिवासींच्या हिताविरुध्द गेल्या. या जमीनदार, जहागिरदार लोकांनी इंग्रजी राजवटीचे लांगुलचालन करुन इंग्रजी राजवटीच्या सहाय्याने इतर समुदायांवर अन्याय केले. त्यामुळे या समुदायांत इंग्रजी राजवट आणि या लोकांच्या विरुध्द प्रतिक्रीया पुढे आल्या.

नव्या सरकारने आपली धोरण आखाताना आपल्या संदर्भात धोरणे आखली. भारतातील जुन्या बाजारपेठा उद्ध्वस्त झाल्या. शेतीची दुर्दशा झाली. जंगलावर नियंत्रण आले. आदिवासी व इतर मागास जमातीच्या उपजिविकेची साधने नष्ट झाली. भारतात इंग्रज राजवटीविरुध्दचे पहिले सर्व उठाव हे मागास व शोषित जनतेने केलेले उठाव होते. बंगाल व बिहारमधील संथाळाचे उठाव, कोळी राजांचे बंड, रामोशांचे बंड, भिल्लांचे बंड व इतर शेतकऱ्यांची बंडे ही प्रस्थापित व्यवस्थेविरुध्दच्या लोकांचा आक्रोश व्यक्त होत असताना दिसत होता.

१८५७ च्या उठावाचे स्वरुप

१८५७ च्या उठावाची एकंदरीत पार्श्वभूमी समजून घ्यायची झाली तर बिपीनचंद्र यांनी आपल्या **इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेडन्स** या ग्रंथत पुढीलप्रमाणे कारणमिमांसा केली आहे. याचा थोडक्यात गोषवारा खालीलप्रमाणे

भारतीय लोकांच्या धार्मिक श्रध्दावरंचा इंग्रजी राजवटीने केलेला आघात, सन १८२४ मध्ये बराकपूर छावणीतील सत्तेचाळीसाव्या रेजिमेंटरमधील शिपायांना ब्रम्हदेशात जाण्याची आज्ञा करण्यात आली. तेव्हा शिपायांची नाराजी प्रथमच निदर्शनास आली. काडतुसांना लावलेली चरबी यामधून आपला धर्म धोक्यात आल्याची भावना, शिपायांचा अंसतोष हा धर्मापुरता मर्यादित नव्हता. त्यांना मिळणाऱ्या वेतन व भत्त्याविषयी देखील ते असमाधानी होते. परंपरागत जमीनदार व इनामदार यांचेही नुकसान कमी नव्हते. त्यामुळे त्यांच्या हक्कावर गदा आली. भारतातील परंपरागत उद्योगांचा ऱ्हास झाला. ब्रिटीशांनी ज्या सामाजिक सुधारणावादी भूमिका घेतल्या याविषयी संशय व्यक्त झाले. इ.मुद्यांच्या आधारावर १८५७ च्या उठावाची कारणमिमांसा करता येईल.

११ मे,१८५७ ची सकाळ. दिल्ली अजून झोपेतच होती. तेवढयात मीरत छावणीतील शिपायांच्या एका गटाने यमुना नदी पार केली. स्थानिक जकात नाके पेटवून दिली आणि लाल किल्ल्याच्या दिशेने कुच केले. यानंतर सर्वांनी मोगल बादशहा दुसरा बहादूरशहा यास आपले नेतृत्व स्विकारण्याची विनंती केली. मुघल बादशहा तितका प्रभावी नसला तरी शिपायांच्या आग्रहास्तव भारताचा सर्वोच्च शहेनशहा होण्याचे मान्य केले. यानंतर **शहेनशहा- ए- हिंदुस्थान** म्हणून द्वाही फिरविण्यात आली. त्यानंतर शिपायांनी दिल्लीकडे मोर्चा वळवून दिल्ली ताब्यात घेतली. ब्रिटीश सैन्यातील हजारो ब्रिटीश शिपाई शस्त्रासह या लढयात सामील झाले. हा लढा हिंदू व मुसलमानांनी एकत्र लढविला. शेतकरी त्यात मोठया प्रमाणात सामील झाले. उत्तरप्रदेश, दिल्ली, बंगाल, मध्यभारत व बिहार या प्रांतात हा उठाव तीव्र होता. अवध प्रांतात हा लढा जनतेचा लढा झाला. कारण तेथील शेतकरी आणि जमीनदार पोळलेले होते. या लढयाच्या नेतृत्वात अवध व दिल्लीच्या राजांच्या बेगमा, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई या स्त्रिया होत्या. नानासाहेबांसारख्या सरंजामादारा बरोबरच तात्या टोपे, बख्तरखान, मौलवी अहमदशहा यासारख्ये सर्वसाधारण समाजातून आलेले सेनापती त्यामध्ये होते. शिपायांनी दिल्ली, लखनौ, कालपी येथे निकराची लढत दिली. पण इंग्रजांनी ऐनवेळी शीख, गुरखा व हैद्राबादच्या निजामाच्या सैन्याची कुमक आली. या कुमकीचा त्यांना फार लाभ झाला. लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे की, अमेरिकेच्या वसाहतीसाठी इंग्रज तीव्रतेने लढले नाहीत. कारण आता त्यांना भारताची वसाहत जास्त महत्वाची वाटत होती. इंग्रजांनी शेवटी भारतीयांमध्ये फूट पाडून भारतातील या मोठया साम्राज्यशाही विरोधी उठावाचा मोड केला.

१८५७ च्या उठावातील आदिवासींचा सहभाग

एकोणीसाव्या शतकात देशभर पसरलेल्या आदिवासी जमातींनी शेकडो उठाव केले. या उठावात या जमातींनी वेगवेगळया माध्यमातून इंग्रजी राजवटीचा विरोध केला आहे. आदिवासी समूहांनी दाखविलेले धैर्य, केलेला त्याग आणि राज्यकर्त्यांनी या उठावाचे केलेले पाशवी दमन व मोठी हत्याकांडे ही या उठावांची प्रमुख वैशिष्ठये होती. आदिवासी जमाती अनेक कारणाने प्रक्षुब्ध झालेल्या होत्या. वसाहतवादी सरकारने त्यांच्या अलिप्ततेवर आघात करुन त्यांना पूर्णपणे वसाहतवादाच्या घेऱ्यात ओढले होते. वसाहतवादी शासनाच्या धोरणांच्या विरुध्द या जमाती पुढे आल्या. १८५७ चा उठावही त्याला अपवाद नाही.

संथाळाची हूल

आदिवासींच्या अगणित उठांवापैकी संथाळाचा उठावा (हूल) फार मोठा होता. **दामन-ह - कोड** या नांवाने ओळखल्या जाणाऱ्या भागलपूर व राजमहल जिल्हयांदरम्यानच्या टापूतील बंडखोर संथाळांनी येथील उपऱ्यांना (डिकूंना) हिसकावून लागण्याचा निकराचा प्रयत्न केला व परकीय सत्ता पूर्णतः नष्ट झाल्याचे घोषित केले. संथाळांनी हा उठाव १८५७ पूर्वी १८५५ मध्ये केला होता. प्रचंड असंतोषाने पेटलेल्या संथाळांनी कानू व सिध्द मूर्मू यांच्या नेतृत्वाखाली जून १८५५ रोजी सरकार, नोकर, जमीनदार, सावकार व ब्रिटीश सरकार यांच्याविरुध्द लढा उभा केला. संथांळाच्या उठावाचा जोर लक्षात येताच सरकारने बंडखोराविरुध्द जंगी मोहिम हाती घेतली. संथाळाचा हा उठाव अतिशय निर्दयीपणे दडपण्यात आला. पंधरा हजारापेक्षा जास्त संथाळांना जीवे मारण्यात आले. अनेक खेडी उदध्वस्त करण्यात आली. बंडखोराचे नेतृत्व करणाऱ्या सिदो संथाळास विश्वासघात करुन पकडण्यात आले व ऑगस्ट,१८५५ मध्ये त्याला ठार केले. पुढे फेब्रुवारी,१८६६ मध्ये कान्हू संथाळ सरकारच्या हाती सापडला. संथाळाची हूल १८५७ उठावापूर्वी सुरु झाली आणि ती १८५७ उठावानंतर थांबली.

पेठ (नाशिक) येथील कोळी उठाव

१८५७ च्या मंतरलेल्या दिवसांत पश्चिम भारतातील दुर्गम भागात उठाव झाले. नाशिक जवळील पेठ मध्ये पेठचा राजा भगवंतराव नीलकंठराव यांच्या पुढाकाराने तेथील कोळी जमातीने उठाव केले. पेठचा राजा व दिवाण यांनी या उठावाची योजना बनविली होती असा इंग्रजाचा दावा आहे. ६ डिसेंबर,१८५७ रोजी कोळी लोकांनी हरसूलच्या बाजारात प्रवेश करुन लुटमार केली. उठावकर्ते पेठच्या मामलेदार कचेरीवर चालून गेले. सरकारी कचेरीत शिपाई व हत्यारे होती. पण तुटपुंजी होती. कोळयांची संख्या बरीच होती. त्यांच्याशी सैनिकांचा निभाव लागणे शक्य नव्हते. मामलेदाराला हरसूल ते

पेठपर्यंत मिरवत नेले. याप्रसंगी पंचक्रोषीतील इतर भिल्लांच्या तुकडयाही कोळी जमातीला येऊन मिळाल्या.

कोळी जमातीने केलेल्या उठावाचा बंदोबस्त करण्यासाठी ले.ग्लासपूल पेठच्या रोखाने येत आहे हे कळताच हे कोळी जंगलात पसार झाले. ग्लासपूलने हरसूल व पेठचा ताबा मिळविला, परंतू जंगलात जाऊन या कोळयांचा बंदोबस्त करणे शक्य नसल्याने जंगलात जाऊन पाठलाग केला नाही. कोळयांना भागोजी नाईक येऊन मिळाला. दोन्ही पक्ष एकमेकांना हूलकावण्या देत होते. भागोजी नाईक व कोळी यांची ताकद कमी पडू लागली. भागोजी नाईक पेठमधून नाहीसा झाला. इंग्रजानी सर्व जंगलभर फिरुन उठावात भाग घेतलेल्या लोकांना नाशिक व ठाण्याच्या पोलीसांनी पकडले. १४ आरोपींना हद्‌पार करण्यात आले आणि उरलेल्या १३ लोकांना किरकोळ शिक्षा देण्यात आल्या. राजा भगवंतराव यास फाशी देण्यात आले.

गोंडवनातील १८५७ मधील उठाव

इंग्रजाविरुध्द समर्थपणे तोंड देण्यात १८५७ च्या स्वातंत्र युध्दात अनेक आदिवासींनी नेतृत्व केले आणि हौतात्म्य पत्करले. चंद्रपूर जिल्हयातील मोलमपल्लीचा जमीनदार पुल्लीसूर शेडनाके, बापू पेंदीर राजगोंड आणि नागपूर गोंड घराण्यातील सरदार शंकरशहा आणि रघुनाथ शहा यांनी इंग्रजी सत्तेविरुध्द उठाव केल्यामुळे १८५८ साली त्यांना प्राणास मुकावे लागले. इंग्रजी सत्तेविरुध्द उभे राहताना आपला समुदाय सावकारीतून कसा मुक्त होईल या विचाराने बापूराव शेडमाके प्रेरित झाले. त्यांनी तरुणांना एकत्र करुन सावकारांविरुध्द बंडाळी सुरु केली. यातून इंग्रज व सावकार एकत्र आले. त्यांनी बंडखोराविरुध्द मोर्चेबांधणी केली. बापूरावांनी ५०० तरुणांच्या सहाय्याने राजगड परगण्यावर धडक मारली. इंग्रजाच्या हातून त्यांनी तेथील सत्ता हस्तगत केली. चंद्रपूरचा कलेक्टर कॅप्टर क्रिक्टनने बापूराव शेडमाके यांना कोणतीही संधी व सवड न घेऊ देता ताबडतोब सैन्याचा ताफा वीर वापूरावांच्या रोखाने पाठविला. याच दरम्यान घोटचा व्यंकटराव राजेश्वरराव शेडमाके हा सैन्यासह बापूरावाना येऊन मिळाला. १३ मार्च,१८५८ ला इंग्रजाविरुध्द झुंज दिली. त्यात त्यांची सरशी झाली. इंग्रजांना तेथून हरवून आपण राजे आहोत, असे घोषित केले. स्वतंत्र राज्य घोषित करण्याची कल्पना इंग्रजांना रुचली नाही. सप्टेंबर,१८५८ मध्ये फितुरीने बापूरांवाना इंग्रजांनी पकडले. २१ ऑक्टोबर १८५८ रोजी दुपारी साडेचारला चंद्रपूरच्या कारागृहात त्यांना फाशी देण्यात आल्या. १८५७ च्या उठावातील आदिवासी वीर शहीद झाला.

१८५७ च्या उठावातील भिल्लांचा सहभाग

इंग्रजी राजवटीला भारतात जे विरोध झाले यामध्ये खानदेशात आदिवासी नाईकांनी इंग्रजाच्या विरोधात संघर्ष् केले. १८५७ च्या इंग्रजी सत्तेला आव्हान देणाऱ्या पहिल्या स्वातंत्र्य संग्रमापर्यंत पूर्ण ४० वर्षे आदिवासी जमातींनीच स्वातंत्र्यासाठी जागृत ठेवले होते. आपल्या सततच्या संघर्षातून मध्य भारतातील व महाराष्ट्रातील भिल्ल, कोळी, रामोशी या आदिवासी जमाती छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळापासून गड किल्ल्यांची रखवाली या शूर व पराक्रमी जमातीकडेच महाराजांनी सोपविली होती.

या आदिवासी भिल्ल क्रांतीकारांमध्ये उमाजी नाईक, भिमाजी नाईक, राघोजी नाईक, खाज्या नाईक, भागोजी नाईक इ.भिल्ल क्रांतीकारक समाविष्ट होते. १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढयातील भिल्ल क्रांतीकाराचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

भीमा नाईक

१८५७ च्या उठावात निमाड भागातील भिल्लांचा मोठा वाटा होता. नर्भदा व तापी नदीच्या खोऱ्यात भिल्लांनी घडविलेल्या उत्पातामुळे ब्रिटीश शासन त्रस्त झाले होते. भीमा नाईक यांचे मूळ गांव बडवानी रयतेतले मूडन हे होते. बडवनीहून दहा कोसांवर असलेल्या धाव धावडीच्या समोरच्या डोंगरावर भीमा नाईकाची गढी होती. ले.केनडी भिल्लांना दडपून टाकण्यासाठी निघाला. सैनिक तुकडीत खांडवा भिल्ल कोअरचे शंभर सैनिक होते. भिल्लांच्या प्रतिकारामुळे त्यांना माघार घ्यावी लागली. भीमा नाईकाने २९ जुलै रोजी कडतूल गांव लुटले. गौरी नदीच्या काठी शिरपूरजवळ २६ ऑगस्ट रोजी भीमा नाईकांचा ब्रिटीश फौजेशी सामना झाला. भीमा नाईक यांच्या टोळीत पाचशे भिल्ल होते. बाणांच्या वर्षावातून या ब्रिटीश सैन्याला माघार घ्यावी लागली. ब्रिटीशांचे दोनशे सैन्य ठार झाले. सहा जखमी झाले तर भिल्लांत २५ जण मृत्युमुखी पडले व सात जखमी झाले.

भीमा नाईक व त्याचा भाचा उमेदा यांनी पेंचमहल भागातून स्थलांतर केले. ते दोन मैल अंतरावरील डोंगराळ भागातील दाट जंगलात राहायला गेले. बडवानी येथील राजा भीमा नाईक याला कंटाळला होता. भीमा नाईकाला निसुरपूरा येथील हनुमंत बोलिया हा सुध्दा त्यांना जाऊन मिळाला. १३ सप्टेंबर रोजी उलवारा हे गांव लुटले. कर्नल स्टॉकेलच्या जाळयात भीमा नाईक १८५८ च्या सुरवातीला सापडले पण त्यांनी स्वतःची सुटका करुन घेतली. भीमा नाईक यांनी ब्रिटीश साम्राज्याविरुध्द लढा देताना लुटी केल्या. ब्रिटीशांनी त्याला पकडून शिकविण्याचाही प्रयत्न केला. पण भीमा नाईक इंग्रजाच्या तावडीतून पळून गेले. भीमा नाईक यांच्या

आदेशावरुन नर्मदा नदी ओलांडण्यात तात्या टोपे यांना दोनशे साथीदारांनी मदत केली. असा हा भीमा नाईक १८५७ च्या लढयानंतर आदिवासींच्या हक्कांसाठी झटला.

खाज्या नाईक

खाज्या नाईक हा १८३१ ते १८५९ पर्यंत वीस वर्षे इंग्रजी राजवटीच्या नोकरीत होता. उत्तर दक्षिण जोडणाऱ्या हल्लीच्या मुंबई आग्रा रोडवरील सेंधवा घाटाच्या भागातून प्रवास करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना, प्रवाशांना संरक्षण देण्याचे काम तो करीत होता. त्यावेळी या मार्गाने मुंबईकडे माल नेला जाई. विदर्भातील गांजा, अफु ही द्रव्ये भिवंडीपर्यंत पोहोचविली जात. तेथून हा माल पुढे युरोपात, चीनला पाठविण्यात येत असे. घनदाट जंगलातून जाणाऱ्या बैलगाडयांना संरक्षण देण्याचे काम खाज्या नाईक करीत असे. लुटारु चौकशी करताना खाज्याच्या हातून मारला गेला. त्याला दहा वर्षाची शिक्षा झाली. १८५५ मध्ये त्याची सुटका करण्यात आली. १८५७ च्या लढयाच्या बातम्या सर्वत्र पसरु लागल्या. खाज्या नाईकला ब्रिटीश अधिकारी नोकरीवर घ्यायला तयार झाले. खाज्या नाईकाला उत्तरेत काय घडते याची कल्पना आली होती. दिल्लीहून इशारा मिळताच खाज्या नाईक, भीमा नाईक, मेवाश्या नाईक यांनी सात-आठशे भिल्ल जमविले. गांवे लुटायला सुरुवात केली. ब्रिटीश सैन्याविरुध्द उभे राहिले. हणमंतराव हा भिल्ल नाईक यांना येऊन मिळाला. खाज्याने इंग्रजाविरुध्द पावले उचलताच त्याला क्रांतीकारक भिल्ल येऊन मिळाले. सेंधवा घाट कब्जात घेऊन बैलगाडयावर कर बसविला.

खाज्यासिंगच्या लढयात महादेव नाईक, दौलू नाईक, अक्राणीचा काळू आबा, आनंदा नाईक, भाऊसिंग रावल, मदाण्याचा रुमाल्या नाईक हे सर्व प्रमुख भिल्ल सामील झाले. भिल्ल पुरुषांबरोबर स्त्रियाही सामील झाल्या. १५०० सैन्याला हत्यारे, दारुगोळा, शिधा इत्यादी खर्च भागविण्यासाठी इंदूरच्या राज्यातून सरकारी खजिना मुंबईला जात होता. तो खाज्या नाईक व त्याच्या साथीदारांनी सेंधवा (बिजासन) घाटात नोव्हेंबर,१८५७ मध्ये सात लाखाचा खजिना लुटला. यानंतर या प्रदेशातून जाणाऱ्या बैलगाडया अडवून धरुन **हा व्यापार आदिवासी प्रदेशातून होत असल्याने सरकारने भिल्लांना कर द्यावा,** अशी उठावकर्त्यांनी मागणी केली.

खाज्याच्या सैन्याने सेंधवा, शिरपूर, बडवानी प्रदेशातून गेलेल्या टेलिफोनच्या तारा तोडल्या. प्रचंड लुटालुट केली. इंग्रजाविरुध्द संपूर्ण खानदेश पेटून उठला. २९ नोव्हेंबर १८५७ रोजी शिरपूर लुटताना कॅप्टन बर्चने त्यांच्याशी लढण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला.

अंबापाणीची लढाई

भिल्लांचा बंदोबस्त करण्यासाठी इंग्रजांनी अनेक प्रयत्न कले. मेजर

इव्हान्सने भिल्लांबरोबर वाटाघाटी करण्यासाठी केलेली बोलणी फिसकटली. इव्हान्सने या भिल्लांच्या जमावर कडाडून हल्ला चढविला. या जमावात भिल्ल नेते काजीसिंग, दौलतसिंग व काळू बाबा हे होते. या लढाईत कॅ.बर्च व ले.वेसवी हे जखमी झाले. एक हिंदी अधिकारी मारला गेला. ६५ भिल्ल मारले गेले. १७० जखमी झाले. ही लढाई अंबापाणी (खानदेश) येथे दि.११ एप्रिल,रोजी झाली. भिल्लांच्या स्त्रियादेखील धोक्याच्या, उपद्रवकारक असल्याचे कंपनी सरकारने ४०० भिल्ल स्त्रियांना पकडले.

१८५८ मध्ये खाज्याला इंग्रज सरकारने बिनशर्त माफी जाहीर केली. खाज्या इंग्रजांना शरण गेला नाही. अंबापाणीचा बदला या वीरांनी नांदगांव येथे घेतला. खाज्या इंग्रजांना शरण येत नसल्याने इंग्रजांनी त्याला कपटाने संपवायचे ठरविले १८६० ला खाज्याच्या अंगरक्षकाला आपल्या बाजूला वळविले. खाज्या झोपलेला असताना खाज्याचा खून करण्यात आला. १८५७ च्या उठावात आपल्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या भिल्ल क्रांतीवीराचे पर्व संपुष्टात आले.

भागोजी नाईक

भागोजी नाईकाने पुणे-नाशिक रस्त्यावरील संगमनेर जवळील टेकडयांचा आश्रय घेऊन लढयास सुरुवात केली. चांदवड, दिंडोरी, सुरगणा, मनमाड, येवला आणि सिन्नर या भागात साम्राज्यवादी सरकारसमोर एक जबरदस्त आव्हान त्याने निर्माण केले. १८५७ च्या ऑक्टोबर महिन्यात ले.हेन्री या ब्रिटीशांच्या प्रमुख सेनाधिकाऱ्याबरोबर संघर्ष घडून आला. नांदूरशिंगोटे जवळील डोंगरामध्ये ५० भिल्लांची तुकडी त्यांनी उभी केली. भागोजीचा बंदोबस्त केलाच पाहिजे यासाठी नगरचा सुपरिटेंडंट जे. डब्ल्यू.हेंन्ड्री यांनी त्याच्याविरुध्द कार्यवाही सुरु केली. **हत्यारे खाली ठेवून शरण या** असा आदेश त्याने भागोजीला दिला. भागोजीने **शरण येणार नाही,** असे प्रतिआव्हान केले. हेंड्रीने भागोजीवर चाल केली. पहिल्याच माऱ्यात हेंड्रीच्या पाठीमागचा पोलीस ठार झाला आणि दुसऱ्या गोळीने हेंड्रीही ठार झाला. हेंड्रीच्या दारुण पराभवाची वार्ता सर्वत्र पसरली. १८ ऑक्टोबर,१८५७ ला रामशेरपूर येथे भागोजीच्या टोळयांचा व इंग्रजाचा जंगी सामना झाला. त्यात २६ व्या देशी फलटणीतील कर्नल कॅमन, ले.ग्रॅहम, मेजर चॅपमन इत्यादी पोलीस अधिकारी जखमी झाले.

दोन वर्षाच्या काळात अहमदनगर, अजंठा, नासिरद्बिरा अशा अनेक ठिकाणी ब्रिटीश सैन्याने भागोजीला गाठून त्याच्यावर हल्ले केले. पण तो ब्रिटीश सैन्याच्या हाती लागला नाही.

भागोजीचा बंदोबस्त करण्यासाठी कॅप्टन नटालने मोहिम उभारली. ऑक्टोबरमध्ये भागोजीने कोपरगांव जवळील एका गांवात छापा टाकला. कॅप्टन नटालने त्याचा पाठलाग केला. तो

सहयाद्रीच्या काठाने कोकणाकडे वळाला. पुन्हा तो नगरकडे वळाला. ब्रिटीश अधिकारी नटालने संगमनेरजवळ मिठासागर येथे त्यांना गाठले. भिल्ल बंडखोरांवर एकाएकी हल्ला केला. बेसावध असताना स्वतःच्या बंदूका सावरण्याच्या आत हे वीर धारातीर्थी पडले. काही सावरुन पुन्हा लढले. इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी चौफेर वेढले होते. भागोजी व साथीदाराना शरण यायचे आव्हान केले. परंतू शरण आले नाहीत. भागोजी व त्याचे साथीदार शेवटपर्यंत लढत राहिले. ४९ भिल्ल बंडखोरापैकी ४५ जणांनी भागोजीबरोबर प्राणांची आहुती दिली. १८५७ च्या उज्वल लढयाचा शेवट संगमनेर जवळील जंगलात भागोजी व त्याच्या साथीदार भिल्लांनी केला.

उपसंहार

१८५७ हा स्वातंत्र्य लढा भारतीय जनतेने सुरु केलेला पहिला स्वातंत्र्य लढा होता. लष्करी ताकद व व्यूहनिती कमी पडल्यामुळे स्वातंत्र्य सैनिक पराभूत झाले. पुढाऱ्यात ऐक्य नव्हते आणि नवीन व्यवस्था आणण्याचा पर्यायी विचार त्यांनी केला नव्हता. इ.मुद्यांच्या आधारावर या उठावाच्या अपयशाची कारणमिमांसा केली जाते. आदिवासी समूहांनी जे काही उठाव केलेत या उठावात आपल्या स्वत्वाची जपणूक करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. १८५७ उठावापूर्वी आदिवासींनी उठाव केलेले दिसतात. हे उठाव करण्यामागे त्यांची आर्थिक परिस्थिती खालावलेली होती. इंग्रजांनी आणलेल्या नवीन धोरणांचा त्यांच्यावर परिणाम झाला आहे. या आदिवासींनी वेगवेगळया ठिकाणी केलेले उठाव हे लुट, दरोडे किंवा चोऱ्या अशा संदर्भात अभ्यासात्मक पातळयावंर मांडणी होती. वास्तवामध्ये या आदिवासी जमातींनी आपले स्वातंत्र्य किंवा स्वत्वावर गदा आल्यानंतर प्रस्थाति व्यवस्थेच्या विरोधात विद्रोह केला आहे. हे विद्रोह वेगवेगळया प्रदेशानुसार तुकडया तुकडयात झालेले असले तरी त्याचे महत्व भारतीय स्वातंत्र चळवळीत महत्वाचे आहे.

इंग्रजी राजवटीने आदिवासींच्या संदर्भात आखलेले जंगलविषयक धोरण आणि महसूल विषयक धोरणांच्या आदिवासींचा प्रदेश काबीज करण्याचा प्रयत्न केला, हे आदिवासी समूहांना मान्य झाले नाही. इंग्रजी राजवटीपूर्वीचे असणारे राज्यकर्ते हे आदिवासींच्या प्रदेशात हस्तक्षेप करीत नव्हते. इंग्रजी राजवटीने मध्यस्थ शोधून जमीनदार व जहागीरदार यांच्या सहकार्याने या प्रदेशात आपले जमीनदार नियंत्रण ठेवण्यास सुरुवात केली. आदिवासी क्षेत्रात जमीनदार व जहागीरदार आर्थिक पिळवणूक करु लागले. यातून इंग्रजी सत्तेविरुध्द चीड निर्माण झाली. इंग्रजांनी सुरु केलेली प्रशासकीय यंत्रणा, जंगल खाते आणि धार्मिक प्रचाराची भूमिका त्यांना मान्य नव्हती.

आदिवासी समूहांनी आपले जे जीवनमान कोलमोडले यासाठी इंग्रजी व्यवस्थेविरुध्द उठाव केलेत हे प्रयत्न जरी

तोकडे असले तरी आपल्या स्वत्वासाठीचे हे प्रयत्न होते. इंग्रजांना या आदिवासीना लक्षात घेऊन पुढे धोरणे ठरवावी लागली. इंग्रजी राजवटीला त्याची वेळोवेळी दखल घ्यावी लागली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या लढयांच्या संदर्भात आदिवासींना लक्षात घ्यावे लागेल. १८५७ चा झालेला हा उठाव संस्थानिक, शिपाई, विशिष्ट धर्मातील लोकांनी केलेला नसून या लढयात समाजातील आदिवासींनीही सहभाग घेतला याची दखल आपल्याला घ्यावी लागेल.

संदर्भ :-

१. गरुड शांताराम (संपा.) (फेब्रुवारी,२००९) प्रबोधन प्रकाश ज्योती, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि भारतीय राज्यघटना - डॉ.अशोक चौसाळकर

२. अशोक चौसाळकर (२००६) शहीद भगतसिंग जीवन व कार्य, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

३. चंद्र बिपन आणि इतर (मूळ लेखक), काळे एम.व्ही. (मराठी अनुवाद), (२००८) इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेडन्स, के.सागर प्रकाशन

४. घोडके ह.म. (२०००) महाराष्ट्रनामा, राजहंस प्रकाशन

५. गारे गोविंद (२००४) स्वातंत्र्य लढयातील आदिवासी क्रांतीकारक, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे

६. मनोहर दिनानाथ, भिल्ल आदिवासींचा स्वातंत्र्यलढा, जनार्थ आदिवासी विकास संस्था, शहादा

७. झांबरे स.ध. (२००७) महान भारतीय क्रांतीकारक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

८. मनोहर दिनानाथ, आमु.आदि.वाचा पिल.शहादा

९. खोबरेकर वि.गो. (१९९४) महाराष्ट्रातील स्वातंत्र लढे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

* * *

आदिवासी विकास व स्वयंसेवी संस्था

*प्रा.सुनील पं.उगले,**डॉ.डी.आर.बच्छाव

भारताला स्वातंत्र्य मिळून आता ६० वर्षे झालीत. मात्र या साठ वर्षात आदिवासींचा किती विकास झाला व त्यांच्यापुढे कोणते प्रश्न उभे राहिले यांचे सिंहावलोकन करण्याची गरज आहे. कारण आजही कित्येक आदिवासी समाजातील लोकांना देशाचे नांव सांगता येत नाही. देशाचा राष्ट्रपती कोण माहित नाही. स्वातंत्र्यानंतर आदिवासींची अशी पिढी शिक्षण घेत आहे की, ज्यांच्या कित्येक पिढयांना कागद-पुस्तक, पाटी नावाची वस्तु याचा स्पर्श झालेला नव्हता. त्या पिढीला पुढे आणायचे व त्यांच्याकडून आदिवासी संस्कृतीची ओळख देशाला करुन देण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीची गरज आहे. कारण स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताची सर्वांगीण प्रगतीची घौडदोड सुरु आहे. जागतिकीकरणात यश संपादन करण्यात भारताने पुढाकार घेतला आहे हे सत्य असले तरी अजून बरीच प्रगती साध्य करावयाची आहे. वाढती लोकसंख्या व भारताचा विस्तार लक्षात घेता केवळ एकटे सरकार सर्व योजना राबवू शकणार नाही म्हणून आदिवासी व ग्रामीण विकासाकरिता सरकारच्या मदतीला स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीची आवश्यकता आहे.

ढोबळ मानाने असे म्हटले जाते की, स्वयंसेवी संस्था ज्या स्वयंप्रेरणेने एकत्र येऊन समाज विकासासाठी विविध उपक्रम हाती घेत असतात अशा एकत्र आलेल्या व्यक्तींच्या समूहाला कायद्याचे अधिष्ठान असते. समान हेतूने एकत्र येऊन लोकांचे प्रश्न सोडविण्यास ते प्रयत्नशील असतात. अशा संस्था सामाजिक बांधिलकीने, सेवाभावी वृत्तीने उपेक्षित समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि वैद्यकीय प्रगतीकरिता, सर्वांगीण विकासाकरिता, देणगीदारांच्या आणि शासकीय, निमशासकीय किंवा खाजगी आर्थिक मदतीवर अवलंबून असतात. त्या निधीचा, अनुदानाचा संस्थेच्या ध्येय व उद्देशांनुसार विशिष्ट सामाजिक कार्याकरिता विनियोग करतात. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी झगडतात. मात्र केंद्र शासनाच्या व राज्य शासनाच्या विविध अधिनियमाखाली किंवा कायद्याखाली नोंदणीकृत असतात. अशा कायदेशीर मान्यता असलेल्या संसथेला स्वयंसेवी संस्था किंवा बिगर शासकीय संस्था (Non Government Organization-NGO) असे म्हणतात.

* संशोधक विद्यार्थी, व्ही.एन.नाईक महाविद्यालय, नाशिक

**प्रपाठक, के.टी.एच.एम.महाविद्यालय, नाशिक

दीर्घकाळ भारतीय आदिवासी आपले परंपरागत जीवन अगदी सुखासमाधानाने जरी जगत नसला तरी आज प्रत्यक्षात स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांच्या जीवनात कितपत कल्याणकारी बदल झालाय? याचे उत्तर अत्यंत निराशावादी आहे. आदिवासींच्या परिवर्तनाबाबत साधारणतः तीन दृष्टीकोनाचा विचार केला जातो. एक म्हणजे त्यांना पूर्णपणे अलिप्त ठेवून त्यांच्याशी संपर्क न ठेवता त्यांना त्यांचे जीवन स्वायत्तपणे जगू द्यावे. दुसरा विचार असे सुचवितो की, त्यांना पूर्णपणे प्रगतीत सामिल करुन घ्यावे. प्रगत समाजाची संस्कृती व सामाजिक जीवन त्यांनी स्विकारावे. पण या दृष्टीकोनाचा अगदी टोकाचे व अत्यंत समस्याजनक म्हणून स्विकार करता येत नाही. तेव्हा त्यातील सुवर्णमध्ये साधणाऱ्या दृष्टीकोनाचा म्हणजे आदिवासी जीवनातील चांगल्या बाबी ठेवून त्यांच्या जीवनाविषयक दृष्टीकोनाची कदर करुन त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करुन घेतले पाहिजे. **कितीही प्रयत्न केला तरी आदिवासी सुधारण नाही,** अशी प्रतिक्रिया तथाकथित स्वयंमान्य सुधारलेल्या लोकांत आढळून येते. तुम्ही त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न करा, ते दूर पळतात, असे बुध्दीवादी, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्रज्ञ यांना म्हणजेच तथाकथित मुख्य प्रवाहाबद्दल चिंता करणाऱ्या वाटते. शासनाच्या विकास योजना द्वारे आदिवासींना राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्याचे प्रयोग चालू आहेत. आदिवासी विकास योजना हा त्याचाच एक भाग आहे. आदिवासी विकासासाठी उद्योग पुरविण्याच्या नावाखाली धरणे, रस्ते, विद्युत केंद्रे निर्माण करुन करोडो रुपयांचा खर्च सरकार दाखवू शकते. परंतू अजून त्यांना लंगोटी युगापासून बाहेर आणण्यात सरकार यशस्वी झाले असे म्हणता येणार नाही. कारण मुख्य प्रवाहापासून आदिवासी अजून फार मागे आहेत.

बहुजन समाजाचा विचार आदिवासींनी करण्यापेक्षा बहुजन समाजाने आदिवासींचा विचार करणे योग्य ठरणार आहे. आदिवासी समाजासाठी घटनेत तरतूदी आहेत. परंतू या समाजाचे शोषणापासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारची असताना शोषण तर थांबले नाहीच. उलट शोषणाचा वेग वाढला. आदिवासींचे मूलभूत मानवी हक्क पदोपदी तुडवले गेले. त्यांचे परंपरागत वहिवाट हक्क नाकारुन त्यांना उपरे, अतिक्रमण करणारे ठरविले जात आहे. त्यांच्या जगण्याच्या साधनांपासून त्यांना वंचित केले जात आहे. त्यांची जीवनपध्दती, संस्कृति नष्ट केली जात आहे आणि हे सर्व लोकशाहीच्या नावाखाली होत आहे. जागतिक पातळीवर सरकारतर्फे आदिवासींचे आस्तित्व नाकारले जात असताना आदिवासी आपल्या आस्तित्वाच्या संघर्षात अडकला आहे. तरी सुध्दा मानवतावादी मुक्ती लढयापासून त्याला अलिप्त राहता येणार नाही. परंतू शोषण, जुलूम, दारिद्रय व दडपशाही या विरुध्द ठामपणे उभे

राहण्यासाठी वैचारिक जागृती व मानसिक धैर्य बाळण्याची आणि मानसिक गुलामगिरी टिकविणाऱ्या विचारसरणीपासून फारकत घेण्याची तयारी ठेवणे आवश्यक आहे. पिढयानपिढया शोषित, वंचित, उपेक्षित आदिवासी समाज आता कुठे बुध्दीभेद, दिशाभूल ओळखू लागला आहे. ज्याला बहुजन समाज म्हणता येईल असा चार्तुवणाच्या चौकटीतील विषमतेची सवय झालेला समाज समानतेचा विचार करु लागला तर आधुनिक युगात ती फार मोठी घटना ठरणार आहे.

केवळ शासकीय घोषणांवर व सत्ताधाऱ्यांच्या मेहरबानीवर आदिवासींचा भविष्यात विकास होईल असे म्हणून चालणार नाही. शासनाच्या मदतीला स्वयंसेवी संस्थेच्या मदतीचीही तितकीच आवश्यकता आहे. संपूर्ण आदिवासी समाज ताणतणाच्या, दहशतीच्या आणि स्पर्धेच्या अंमलाखाली जीवन जगत आहे. समस्यांचे बदलते स्वरुप व मानवी मूल्यांना तो विसरुन गेला आहे. मानवनिर्मित आपत्तीचे स्वरुप उग्र होत असून माणसामाणसातील दरी रुंदावत चालली आहे. त्यामुळेच जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर स्वयंसेवी संस्थांची समाज परिवर्तनात भूमिका महत्वाची ठरणार आहे. जागतिकीकरणाच्या झपाटयात आदिवासी समाजाचे प्रश्न बदलत आहेत. ताणतणाव्या आणि स्पर्धेच्या अंमलाखाली समाज वावरत आहे. अशामध्ये एखादी घटन घडते. समाजातील काही व्यक्ती समाज चांगला रहावा, सामाजिक स्वास्थ जपले जावे, सर्वांचे कल्याण व्हावे व समाजाला सुरक्षा मिळावी अशा ध्येयाने प्रेरित होतात. आपआपल्या परीने सामाजिक बांधीलकी समजून समाज ऋणातून मुक्त होण्यासाठी काहीतरी सामाजिक कार्य करतात. त्यातून काही मंडळी, प्रतिष्ठान, क्लब तयार होतात. काही लोक या कामात टिकून राहतात तर काही पुन्हा फिरकत नाहीत. समविचारी लोक एकत्र येतात. समाज सुधारण्याचा विचार करतात. काय करायचे हे निश्चित नसत. पण दु:खिताबद्दल, दुर्लक्षितांबद्दल त्यांना कळवळा असतो. अशा व्यक्ती प्रसंगानुसार कार्यक्रम घेतात. खरे तर अशी मंडळ निरपेक्ष हेतूने काम करतात. समाजसेवा, समाजकार्य, समाज कल्याण या संकल्पनाही त्यांना माहिती नसतात. तरीही एकत्रकाम करुन जनसंपर्कात राहून लोकांच्या अडचणी लक्षात घेऊन त्या समस्यांचे काही प्रमाणात निराकरण करुन आपली एखादी संस्था असावी या विचारातून स्वयंसेवी संस्थेची निर्मिती होती. लोक विकासाची बांधीलकी मानून विकासात्मक उपक्रमात लोकांचा सहभाग वाढविला जातो.

वास्तविक पाहता भारतात स्वयंसेवी वृत्तीने काम करण्याला फार जुनी परंपरा आहे. ब्राम्होसमाज, आर्यसमाज, रामकृष्ण मिशन यासारख्या चळवळी १९ व्या शतकात आल्या. त्यानंतर महात्मा गांधी, सुभाषचंद्र बोस, वल्लभभाई पटेल, जवाहरलाल नेहरु, लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, लाला लजपतराय यांनी सामूहिक

कृतीतून सुधारणात्मक चळवळी केल्या. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या दरम्यान समाज कल्याणासाठी चार कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली तेव्हा या अनुदानाचा कसा वापर करायचा हा प्रश्न नियोजनकर्त्यांना देखील पडला. अनुदानाचा विनियोग हा सरकारी यंत्रणा करेल की, स्वयंसेवी वृत्तीने काम करणाऱ्या संस्था करतील यावर विचार झाला. त्यावेळी तर समाज कल्याण विभाग हा राज्यातही नव्हता आणि केंद्रातही नव्हता. त्यावेळी पंडित जवाहरलाल नेहरुंच्या नेतृत्वाखाली असे ठरविण्यात आल की, समाज कल्याणासाठी स्वतंत्र यंत्रणा असावी की, जी लवचिक सामाजिक बांधीलकी मानणारी असेल. यावेळी असे वाटू लागले की, समाज कल्याण कार्यक्रम सरकारी यंत्रणेकडे न सोपविता पारंपारिक पध्दतीने व सर्मपित भावनेने काम करणाऱ्या स्वयंसेवी पध्दतीची यंत्रणा निर्माण व्हावी. याप्रमाणे १९५३ ला केंद्रीय समाज कल्याण मंडळाची (Central Social Welfare Board) स्थापना झाली. त्याच्या पहिल्या अध्यक्षा डॉ.दुर्गाबाई देशमुख होत्या. त्या बोर्डाने १९५३ ला ३००० स्वयंसेवी संस्थांना अनुदान दिले. तर १९६१-६२ या वर्षात सुमारे ६००० स्वयंसेवी संस्थांना आर्थिक मदत केली. यावरुन भारतात स्वयंसेवी संस्थांची चळवळ फार जुनी आहे हे दिसून येते. म्हणूनच या संस्था आदिवासी व ग्रामीण विकासात मोलाचे योगदान देऊ शकतात.

निदान डोक्यावर छप्पर असावे, पोटभर काही तरी खायला मिळेल, असा रोजगार असावा. पण स्वातंत्र्याला ६० वर्षे लोटली तरी त्यांचे शोषण चालूच आहे. त्यांच्या अज्ञानाचा, अनाथपणाचा म्हणजे त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय मागणाऱ्या सक्षम शक्तीच्या अभावाचा फायदा कायद्याचे रक्षकच घेत आहेत. डोंगरदऱ्यात, रस्त्याच्या कडेला, झोपडपट्टयात, गांवाबाहेर, रेल्वेस्टेशन इत्यादी ठिकाणी अद्यापी रहावे लागणाऱ्या घोष वाक्य **'स्वातंत्र्याच झाल काय, आमच्या पातूर आल नायं.'** अस बनलं आहे. एकूण आदिवासींच्या परिवर्तनाची व्याप्ती फारच मर्यादित आहे. त्याबाबत शासन, राजकीय पक्ष, सामाजिक कार्यकर्ते, समाजसेवक व स्वयंसेवी संस्था पावले उचलत असले तरी हे प्रयत्न अपुरे आहेत ते अधिक चांगले झाले पाहिजे. आजमितीस महाराष्ट्रात अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्यरत असून अगदी पुरातन काळापासून ग्रामीण व आदिवासी विकासात ते आपले योगदान देत आहेत. स्वयंसेवी संस्था ही स्वायत्त संस्था असून असहाय्य, दुःखी, गरीब लोकांना स्वावलंबी बनविणे हे तिचे मुख्य ध्येय असते. या स्वयंसेवी संस्था आर्थिक फायद्यासाठी काम करीत नाही. ग्रामीण व आदिवासी विकास कार्यक्रमात सरकारच्या मदतीला अशा संस्थाचा सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे, त्याची अनेक कारणे देता येतील.

आदिवासी विकासात स्वयंसेवी संस्थाची आवश्यकता

१. आदिवासी जनतेपर्यंत विकासाची गंगा पोहोचत नाही त्यांना संघटीत करण्याचे काम स्वयंसेवी संस्था चांगल्या प्रकारे करु शकतात.

२. सेवाभावी संस्थाना ग्रामीण व आदिवासी विकासात स्थानिक लोकांचा सहभाग सहज प्राप्त करुन घेता येतो. त्यामुळे योजना सहज अशा जनतेपर्यंत पोहोचतात.

३. सरकारच्या अनेक कार्यक्रमात जनतेचा सहभाग अत्यंत आवश्यक असतो. उदा.कुटुंब नियोजन. असा सहभाग बिगर सरकारी संस्था वाढवू शकतात.

४. स्वयंसेवी संस्थाचा दृष्टीकोन सेवाभावी व मानवतावादी असल्यामुळे जनसंपर्क वाढवून योजनांची परिणामकारक अंमलबजावणी होण्यास मदत होते.

५. बिगर सरकारी संस्था स्थानिक गरजा, उपलब्ध साधन सामुग्री गरजांची प्राधान्यता याचा चांगल्याप्रकारे विचार करु शकतात.

६. लोकांमध्ये आत्मनिर्भरता आणणे, साधन सामुग्री गोळा करणे ही कामे बिगर सरकारी संस्था चांगल्या प्रकारे करतात.

७. ग्रामीण व आदिवासी भागात विविध प्रकारच्या समस्या आहेत. त्यामुळे अशा समस्या सोडविण्याचे कार्य एकटया सरकारी यंत्रणेकडे सोपविण्याऐवज विविध स्वयंसेवी संस्थाकडे सोपविणे योग्य ठरेल.

८. भारताच्या विस्तार, विविध प्रकारच्या योजना, विविध समस्या या सर्वांचा विचार करता शासनावर अनेक मर्यादा येतात. त्यासाठी सरकारला अशा सेवाभावी संस्थाच्या मदतीची नितांत गरज आहे.

आज भारतात सुमारे दोन लाख स्वयंसेवी संस्था / बिगर सरकारी संस्था अस्तित्वात असून विविध क्षेत्रात त्या कार्य करताना दिसतात. भारताच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासात ग्रामीण व आदिवासी भागाचे महत्व अनन्य साधारण आहे. शेती व ग्रामीण उद्योग यांच्या विकासातून केवळ आदिवासी व ग्रामीण भागातच नव्हे तर संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा विकास होईल. परंतू हा विकास साध्य करण्यात केवळ सरकारीच भूमिका महत्वाची नसून आदिवासी व

ग्रामीण भागातील लोकांचा सक्रीय सहभाग, सहकार क्षेत्र व स्वयंसेवी संस्था यांचे योगदान तितकेच महत्वाचे आहे. आदिवासी व ग्रामीण भागातील वाढते दारिद्रय, बेरोजगारी, आरोग्याचा प्रश्न, पिण्याचे पाणी, वाहतूक व्यवस्था, शिक्षण यासाठी सरकार मोठया प्रमाणात गुंतवणूक करत असूनही सरकारला मात्र अपेक्षित यश मिळताना दिसत नाही. आदिवासी व ग्रामीण भागात दारिद्रय रेषेखाली जीवन कंठणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. विशेषतः अति दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासींचे प्रमाण त्यात जास्त आहे. या सर्वांसाठी विविध सुविधा पुरविण्यासाठी सरकारला अवाढव्य खर्च करावा लागतो. सरकारवरील या कामाची जबाबदारी काही प्रमाणात कमी करणे सहज शक्य आहे. यासाठी सेवाभावी वृत्तीने, सामाजिक बांधिलकीच्या दृष्टीकोनातून काम करणाऱ्या संस्था सरकारला मदत करु शकतात. विकासाच्या दृष्टीकोनातून लोकांची मानसिकता तयार करण्याचे काम या स्वयंसेवी संस्था प्रभावीपणे करु शकतात.

महाराष्ट्रात सध्या किती तरी संस्था कार्य करताना दिसतात. त्यात अजून वाढ होणे आवश्यक आहे. कारण समाजाच्या सुदृढ विकासासाठी अशा स्वंयसेवी संस्थाची नितांत गरज आहे. समाजाच्या एकदंर पटलावर त्याच स्थान छोटे जरुर असतात पण महत्वाचे असते. अशा स्वयंसेवी संस्था लोकांचा सहभाग वाढवितात. आशा आकांक्षा फुलवितात. समाजात जीवन जगण्याची नवी उमेद निर्माण करतात. कारण अनेक वेळा सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यासाठी लोक पुढे येत नाहीत. सरकारच्या योजनांची माहिती करुन घेत नाही. विकासाबाबत उदासिन असतात त्यांची ही वृत्ती दूर करुन समाजाला विकासाभिमुख बनवून स्वयंसेवी संस्था सरकारच्या कार्यालयाला हातभार लावू शकतात. महाराष्ट्रात बायफ मित्र सारख्या स्वयंसेवी संस्था असे कार्य करताना दिसतात. अनेक आदिवासी विकास योजना सरकारच्या कारभारामुळे लाल फितीत अडकून पडतात. अशा वेळी स्वयंसेवी संस्थाचे सहकार्य लाखमोलांचे ठरते. आज केंद्र सरकार, राज्य सरकार, स्थानिक स्वराज्य संस्था व विविध स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण व आदिवासी भागात कार्य करताना दिसतात. परंतू या कामात जर दोन्हीमध्ये समन्वय नसेल तर अनेक वेळा कामाची पुनरावृत्ती होते. एकच कामावर दुहेरी पैसे खर्च होतात. त्याकरिता स्वयंसेवी संस्था व सरकार यांच्यात समन्वय हवा. ज्या क्षेत्रात स्वयंसेवी संस्था प्रभावीपणे काम करीत आहे त्या क्षेत्रात सरकारने फक्त लक्ष ठेवण्याचे कार्य करावे. वेळप्रसंगी सल्ला किंवा मदत करावी. त्याचप्रमाणे ज्या क्षेत्रात सरकारचे उल्लेखनीय कार्य आहे, अशा ठिकाणी स्वयंसेवी संस्थांनी सरकारचा सहाय्यक म्हणून भूमिका पार पाडावी. यामुळे साधनसामुग्रीचा अपव्यय तर टळेलच शिवाय साधनसामुग्रीचा पर्याप्त

वापर होऊन शेवटच्या आदिवासीपर्यंत योजनांचा लाभ पोहोचेल.

स्वयंसेवी संस्था या त्यांच्या नावातूनच सूचित होणाऱ्या अर्थाने कोणत्याही मोबदल्याची अपेक्षा न बाळगता केवळ सेवाभावी हेतूने समाजासाठी कार्य करतात. वास्तविक पाहता समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी शासनाची असते. मात्र शासनाच्या मर्यादा व वाढता व्याप विचारात घेता समाजाची मानसिकता तयार करणे, विकास कार्यात जनतेचा सहभाग वाढविणे, लाभार्थी निवडणे, साधनसामुग्रीचा योग्य व कार्यक्षम वापर करणे. याबाबत सरकार बारकाईने लक्ष देऊ शकत नाही. ज्या सेवा व सुविधा पुरविण्यासाठी वैयक्तिक लक्ष देण्याची गरज असते. अशा सेवा व सुविधांच्या बाबतीत शासकीय यंत्रणेला एक उत्तम,कार्यक्षम व समर्थक पर्याय म्हणून स्वयंसेवी संस्था उभ्या राहत आहेत. यासाठी आदिवासी व ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात शासकीय यंत्रणेला पर्याय म्हणून स्वयंसेवी संस्थाची भूमिका बहुमोल मानली जाते.

स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

१. लोकांना संघटीत करुन त्यांचे प्रश्न त्यांनीच सोडविण्यासाठी लोकांना प्रवृत्त करणे

२. सरकारी यंत्रणा आणि लोकसमूह व कार्यक्रम यांना जोडणारा दुवा म्हणून कार्य करणे.

३. लोक सहभागातून कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे

४. स्वयंसेवी संस्था ही स्वायत्त संस्था असून असहाय्य, दुःखी, गरीब लोकांना स्वावलंबी बनविणे हे तिचे मुख्य ध्येय असते.

५. ग्रामीण व आदिवासी भागातील अपंग, मूकबधिर, अंध, वृध्द, विधवा, महिला, निराश्रीत बालक यांना संरक्षण देणे

६. विकास कार्याचा मुख्य हेतू आदिवासी व ग्रामीण लोकांना स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनविणे

७. शासनाचे विविध विकास कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी या कामात लोकांचा सहभाग वाढविणे, स्थानिक नेतृत्व विकसित करणे.

८. विकास कार्यक्रम राबविणारे अधिकारी व नोकरवर्ग यांना स्थानिक साधनांची, गरजांची आणि लक्ष गटाची ओळख करुन देणे

९. शासनाच्या वतीने विविध योजना राबविल्या जातात त्यांचा अभ्यास करणे, नियमावली व कार्यपध्दती

लाभार्थ्यांना समजवून सांगणे व फायदे मिळवून देणे.

१०. मूलभूत सेवा सुविधा पुरविणे

स्वयंसेवी संस्था हा महिला सबलीकरण, अपंग, बालकामगार, अंधश्रध्दा निर्मूलन, श्रेष्ठ नागरिक, शिक्षण, बचतगट, एड्स जनजागृती, समाजाभिमुख कार्यक्रम, पर्यावरण संरक्षण, स्वयंरोजगार, व्यक्तीमत्व विकास, ग्राम स्वच्छता अभियान, वृक्षारोपण या आणि अशा अनेक बाबतीत जनजागृतीचे काम करीत असतात.

स्वयंसेवी संस्थांची वैशिष्ठये

१. स्वयंस्फूर्तीने लोकांनी तयार केलेली व लोक सहभाग असलेली यंत्रणा असते.

२. संबंधित कायद्याचे संस्थेला अधिष्ठान असते.

३. संस्थेच्या व्यवस्थापनासाठी कार्यकारी मंडळ असते.

४. स्वायत्ता असल्यामुळे उपक्रमात व नियोजनात बदल करता येतो.

५. मानवी विकासाची बांधलीकी असते.

६. लोकांच्या प्रश्नांची जाण असल्यामुळे सामाजिक व आथिक प्रश्न सोडविण्यास मदत करते.

७. कोणत्याही कार्यक्रमाचे स्वतः नियोजन करुन अंमलबजावणी केली जाते.

८. स्वयंस्फूर्तीने काम करणारे कार्यकर्ते असल्याने काही बाबतीत लवचितकता असते.

९. हिशोबाची व खर्चाची नोंद ठेवलेली असते.

१०. समाजातून फंड जमा करु शकते.

११. सेवाभावी संस्था ही स्वायत्त असते. तिच्यावर सरकारचे किंवा बाहय शक्तीचे नियंत्रण नसते.

१२. सेवाभावी संस्था या अराजकीय संघटना असून त्या ना नफा ना तोटा तत्वावर चालतात.

स्वयंसेवी संस्थांच्या संदर्भात- स्वयंसेवी संस्थाची नोंदणी, संस्थेची ध्येय व उद्देश, नियम व नियमावली, संस्थेचे नाव व कार्यालयाचा पत्ता, पदाधिकाऱ्यांची कार्य व त्याची रचना, कार्यकारी मंडळाचे अधिकार, प्रकल्प प्रस्ताव, संस्था हिशोब आणि अंकेक्षण, ८० सी प्रमाणपत्र, परदेशी मदत, संस्था कार्य, देखरेख व मूल्यमापन आदि बाबींवर संस्थांना विशेष लक्ष द्यावे लागते. विशेषतः आदिवासी व ग्रामीण सर्वसामान्य जनतेचा जीवनस्तर सुधारण्यासाठी बिगर सरकारी संस्था जास्त प्रभावी ठरु शकते. कारण अशा बिगर

सरकारी संस्था धर्मदाय वृत्तीने फक्त सेवा पुरविणे, सहभागी पध्दतीने किंवा उत्थानाच्या दृष्टीने कार्य करीत असते. त्यांचे कार्यक्षेत्र, वस्ती, आदिवासी विभाग, ग्रामीण विभाग, शहरी विभाग, राष्ट्रीय स्तर किंवा आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाचे असते. मात्र सेवाभावी संस्थांना विकास कार्य, कल्याण कार्य व सामाजिक परिवर्तनाची कार्य करताना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

स्वयंसेवी संस्थाच्या समस्या

१. सेवाभावी संस्थाजवळ पुरेसा निधी नसतो. जो निधी उपलब्ध होतो तो वेळेवर उपलब्ध होतोच असे नाही. त्याची शाश्वती देखील नसते.

२. आदिवासी व ग्रामीण कामे करण्यासठी योग्य ते प्रशिक्षण असणाऱ्या कार्यकर्त्यांचा अभाव असतो.

३. अनेक संस्थेत निर्माण होणारी एका व्यक्तीची हुकूमशाही, सत्ता, कुटुंबशाही यामुळे एकाधिकार तत्वावर कारभार चालतो.

४. काही अपवाद वगळता धनिक लोक सेवाभावी संस्थांना धन संचयाचे साधन म्हणून अर्थसहाय्य करतात. सेवाभावी संस्थांना अर्थसहाय्य देऊन त्याद्वारे विविध सवलती पदरात पाडून घेण्याची धनिक लोकांची वृत्ती, जसे करात सवलती अशी वृत्ती बळावते.

५. शासनाच्या अनुदानावर चालणाऱ्या सेवाभावी संस्था स्वतंत्र नसतात. प्रकल्पाची उदिष्टये, स्वरुप, व्याप्ती, खर्च इत्यादी बाबत नोकरशहांचे आदेश पाळावे लागतात. शासनाचे अनुदान मिळत असल्यास स्वयंसेवी संस्थांना केवळ शासनाच्या विस्तार संस्था म्हणून काम करावे लागते.

६. धनिक, राज्यकर्ते आपल्या सत्ता स्थानास धोका पोहोचू नये म्हणून सेवाभावी संस्थाचा वापर करीत असल्याचे चित्र अनेक ठिकाणी दिसून येते.

७. केवळ काही धनिकांकडून देणग्या मिळविण्याच्या हेतूने काही सेवाभावी संस्थाची स्थापना केली जात असल्यामुळ संस्थाच्या मूळ उदिष्टांशी प्रतारणा होते.

८. बहुतेक शासकीय अधिकारी संस्थांच्या कार्यकर्त्यांना दूर ठेवण्याची भूमिका घेतात. सरकारच्या विकास कार्यक्रमाची उदिष्टये, नियमावली, कार्यपध्दती, आर्थिक तरतूद इत्यादी विषयी माहिती देत नाही. सेवाभावी संस्थांचा विकास कार्यक्रमातील सहभाग त्यांना आवडत नाही.

९. स्वयंसेवी संस्थेचे मुख्य उदिष्टये आदिवासी व ग्रामीण जनतेला स्वावलंबी बनविणे हे असते. पण त्यामुळे लाभार्थी परावलंबी बनतात. स्वयंसेवी संस्थाकडून त्यांच्या अपेक्षा वाढवितात. स्वतःचा उध्दार स्वतःला करावा लागतो हे ते विसरतात. त्यांच्यामध्ये विनाकष्ट, मोफत सर्व मिळावे अशी प्रवृत्ती निर्माण होते. आपल्याकडे जे येतात ते स्वार्थ

साधण्यासाठी, आपले शोषण करण्यासाठी येतात, असा त्यांचा पक्का पूर्वग्रह आहे. सेवाभावी कार्यकर्ते हे त्यांना उपरे वाटतात.

वरील सर्व समस्या विचारात घेऊन स्वयंसेवी संस्थांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर मात केल्यास शासन व बिगर सरकारी संघटना यांच्यात विविध भूमिकांवर समन्वय साधता येणे शक्य आहे. शासन व सरकारी संघटना या दोहोचे उदिष्टय एकच ग्रामीण विकास हे आहे. त्यांच्या तात्विक भूमिकेचा विचार करता सरकारी व बिन सरकारी संघटनांनी एकमेकांविषयी गैरसमज, पूर्वग्रह दूर करुन विकास कार्यात परस्परांचे अस्तित्व मान्य करावे. शासनाने स्वयंसेवी संस्थामधील सेवावृत्ती, अनुभव व कौशल्य यांचा उपयोग विकास कार्यात करावा. तर स्वयंसेवी संस्थांनी शासनाकडून निधी घेण्यात कमीपणा मानू नये. विकास कार्याच्या पातळीवर विचार करता ज्या कामासाठी जास्त निधी, मोठी प्रशासकीय यंत्रणा व कायद्याचे मोठे पाठबळ लागते ती कामे सरकारने करावी. तर ज्या कामासाठी कमी निधी, कार्यकर्त्यांची गरज व लहान संघटन लागते ती कामे स्वयंसेवी संस्थांनी करावी.

भारतातील आदिवासी व ग्रामीण विकासाचा प्रश्न सोडविणे अवघड आहे. परंतू अशक्य नाही. म्हणून आदिवासी व ग्रामीण विकास साध्य करण्यासाठी सरकारी व बिगर सरकारी संघटनानी एकत्र येणे, एकत्रित राहणे व एकत्रित काम करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

१. तपस्वी, सु.गो. (२००७) 'विकासाची आशा', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई

२. डोळे बा.म. (२००२) 'ग्रामीण विकासासबंधी बिनसरकारी सेवाभावी संस्थाचा दृष्टीकोन', यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

३. तपस्वी, सु.गो. (२००७) 'विकासाच्या वाटा', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई

४ मोरे मा.बं. (२००६) 'आदिवासी बोलू लागला', सुगावा प्रकाशन, पुणे

५. पानसे रमेश (जाने.१९८२) 'सेवाभावी संघटना आणि ग्रामीण विकास', अर्थसंवाद, खंड ५, अंक४, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, मुंबई

६. दास्ताने संतोष (२००२) 'महाराष्ट्र २००२', दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे

७. 'आदिवासी संशोधन पत्रिका', (सप्टेंबर,२००७) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,पुणे

* * *

वृत्तविशेष :-

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेस जानेवारी ते जुलै,२००९ या महिन्यात खालील मान्यवरांनी भेटी दिल्या :-

१. *डॉ.पी.के.शिवनंदन, भा.प्र.से. सेवानिवृत्त अध्यक्ष, अनुसूचित जाती-जमाती, केरळ राज्य यांनी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या सांस्कृतिक संग्रहालयास दिनांक १९.१.२००९ रोजी भेट दिली.*

२. डॉ.पी.एस.मीना, प्रधान सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांनी दिनांक २५.७.२००९ रोजी संस्थेत सर्व अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समित्यांची बैठक आयोजित केली होती व संस्थेच्या संग्रहालयास भेट दिली.

* * *

TRIBAL RESEARCH & TRAINING INSTITUTE'S PUBLICATIONS FOR SALE

संस्थेची विक्रीची प्रकाशने

Sr. No.	Name	Price Rs.
1.	An Overview Of Tribal Research Studies	100.00
2	Strategies For Promotion & Propagation Of Tribal Arts & Handicrafts	50.00
3.	Socio-Cultural Dynamics Of Tribal Development	19.00
4.	*"Nagarikanchi Sanad"* (Marathi Publication Of TDD, Mumbai)	16.00
5.	Compilation of Government Resolutions -Incentives Provided To The Govt. Employee Working In Inaccessible Areas Located In Tribal Areas -	115.00
6.	Survey of Padas in Mumbai & Mumbai-Sub Urban District.	141.00
7.	Development Of Primitive Tribes In Maharashtra :Status, Continuity & Change	115.00
8.	Bi-Annual Publication "Tribal Research Bulletin"	(Rs. 50/- per Bulletin)
9	Tribal Handicrafts of Maharashtra : Cultural & Transitional Perspective.	Rs.225/-
10	Review of Tribal Research Studies	Rs.35/-

कोकणा जमातीचे देव-देवता

साधने घेऊन मासेमारीसाठी जाताना माडिया जमातीची स्त्री व मुलगी

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune-411001.
Web Site : http://trti.mah.nic.in
Email: trti.mah@nic.in

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organized under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only. Soft copy of the manuscript is welcome.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the Editor is not responsible for the views expressed by the authors.

The contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondences should be addressed to the Commissioner, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune-411001.

Registration No. 37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of publication	28, Queen's Garden, Pune-411001
2. Periodicity of Publication	Bi-annual
3. Printer's Name	Manager Photozinco Press, Pune-411001
Nationality	Indian
Address	Photozinco Press, Pune-411001
4. Publisher's Name	Dr.Arvind Kumar Jha, IFS.
Nationality	Indian
Address	28, Queen's Garden, Pune-411001
5. Editor's Name	Dr.Arvind Kumar Jha, IFS.
Nationality	Indian
Address	28, Queen's Garden Pune-411001

I, Dr. Arvind Kumar Jha, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dr. Arvind Kumar Jha, IFS.
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs.50/-

मुद्रणस्थळ : शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे - ४११ ००१.